מסעות אל העבר

מאת

עליזה גדעוני פרידלנד

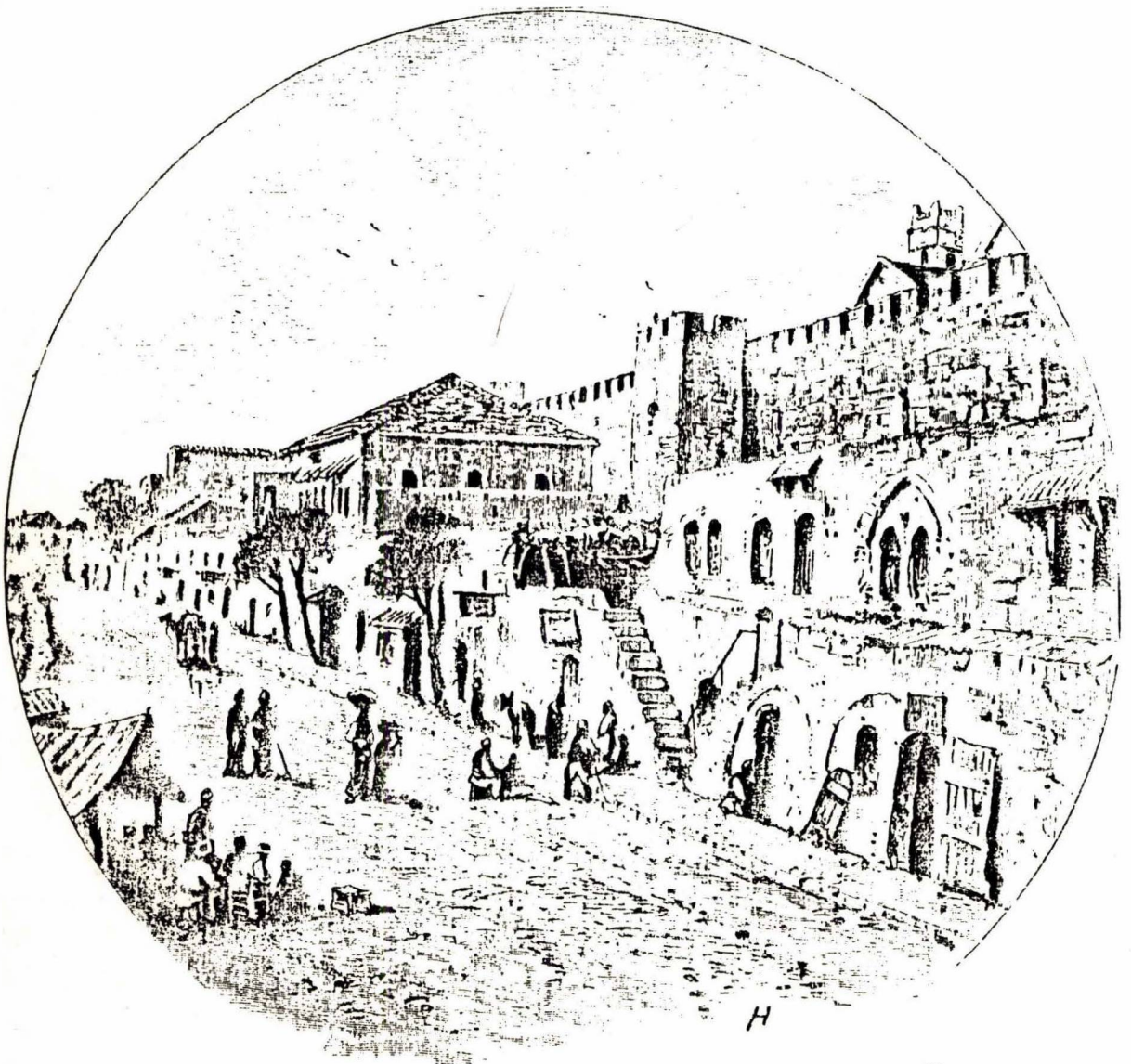
אדר תשמ"ט

רמות יפו-ד' אשרית. התוכנה מרוכז הכאר והגורדים

מסעות אל העבר

מאת

עליזה גדעוני פרידלנד

רחוב יפו בראשיתו. תמונה מסוף המאה הקודמת

אדר תשמ"ט

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

תוכן הסיפורים

1. קורות משפחה אחת	1
2. נס הזצ"לים	4
3. זכרונות ראשונים	5
4. סקיצה מבית אבא־אמא	7
5. בית חלומותי	11
6. חתונה ורכבת	12
7. כוכב שביט	13
8. בורות המים	14
9. ארכיאולוגיה	15
10. בידור	16
11. "הנטפרז" בידור בערבית	17
12. שכונות "אבו־בסל"	18
13. אליהו הנביא	19
14. העריקים (בכפרים)	21
15. הארבה	22
16. הגשרים	24
17. הכרוז והגזרות	25
18. תעשיה ביתית	26
19. רעידת האדמה הראשונה	29
20. סוף המלחמה הראשונה בירושלים	30
21. המסעף	34
22. נביא־מוסא	35
23. הכפר דיר־יאסין	38
24. רצח ד'ר יעקב דה־האן	39
25. הדוד אריה ליב יהודה	40

26. הפגישה המוזרה 41

27. תרופות סבתא 42

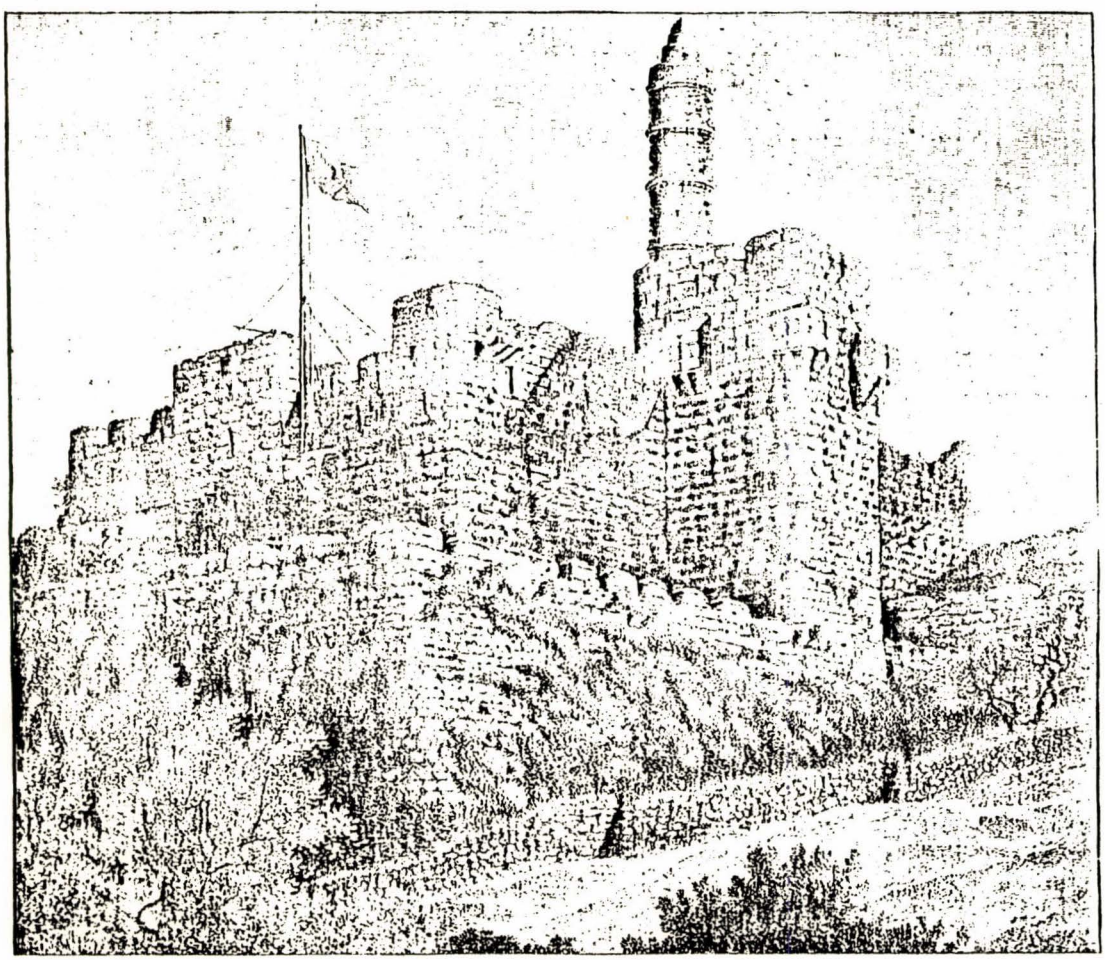
28. פרנסות בישראל 45

29. רעידת האדמה השניה 50

30. מאורעות סניף אפ"ק יפו (1925–36) 51

31. האחים יעקב 52

מגדל דוד ב-1880. הדגל התורכי מתנוסס על הכצודה

קורות משפחה אחת

העם היהודי נודד נצחי מטבעו – מהגר מארץ אחת לשניה. מחפש תמיד לשפר את מזלו ומתרפק ללא נודע. עשרות ומאות בשנים תמיד נע ונד הוא. קורות משפחה אחת מיני רבות, אשר הגרה לצ'כוסלובקיה ולגרמניה, לפני מאות שנים. יש, והתהלכו שמועות בעל פה, מדור לדור כי המשפחה מבני האנוסים הם , ממגורשי ספרד. מאותם אנוסים נרדפים, הידועים בהיסטוריה שלנו.
ברבות הימים החליטה המשפחה להשתכן, משום מה, בגרמניה. בעיר אחת ושמה "פרידלנד" , בין אותן ערים שלאחר מכן כבש נפוליון, היתה גם העיר פרידלנד, ושמה מתנוסס על שער הניצחון במרכזה של פריז. את השם אימצה המשפחה, לשמה החוקי, והוא נשתמר עד עצם היום הזה. מה הניע אותם לאחר רבות בשנים לעזוב גם את ארץ גרמניה ולנדוד לגלות חדשה, לבוא לרוסיה הצארית דאז? שם החל הכל מחדש. הרוסים הפרובוסלבים, לא חיבבו במיוחד את כל הנוודים, בלי מקצוע בידיהם שיוכלו לכלכל את עצמם והיו כטפילים בעיני השלטונות, ונחת זרועם לא אחרה לבוא. רבים מבין היהודים, לא הורשו לגור ואף אסרו עליהם לבקר באותן ערים גדולות, פן ישארו שם לצמיתות. כל אשר השיגה ידו, לעזוב ארץ זו – קם ועקר ממנה, מאדמת רוסיה. פני היהודים היו מועדות להגיע לארץ־ישראל, שלא נעזבה מעולם, ולחיות בתוך עמם.
לבעלי מקצוע נפתחו דלתות רבות ויכלו להתפרנס, בכוחות עצמם בכבוד. אבל הרבבות, שלא ידעו מלאכה מהי, אפסה תקותם להשרד שם, והיו למעמסה בעיני השלטונות, שרדפו אותם מאד. בתקופת הצאר, אם נוצרים היו, או פרובסלביים, היו מניפים את גרזנם כראות עיניהם. רבים נשלחו לערבות סיביר, ובכל המרחבים הלא נושבים, ולא תמיד עמדו בפני האקלים הקשה ששרר שם. כל נפש חיה לא נראתה שם במשך שעות ארוכות של נסיעה בדרך לא דרך, ולא תמיד חזרו משם בשלום, או בכלל. והנה משפחת "פרידלנד", זו אשר בגרמניה , החליטה יום אחד, כי מקומה החדש, רוסיה תיטיב עמה. לא ידעה מאומה על ארץ זו. ידעו רק, שיהודים רבים גרים שם. הם היו בעלי מלאכה המבוקשים בכל מקום. בנאים במקצועם. הדרישה הלכה וגדלה עם הזמן, לבנית בניני מוסדות למיניהם: בתי –ספר,בניני ממשלה וכן גשרים, שהיה צורך למתחם על פני נהרות גדולים, שרוסיה התברכה בהם. כל סוגי הבניה, על גווניה השונים, נכלל במקצועם.היו הם בעלי מלאכה , ממדרגה ראשונה. מקצוע הבניה עבה מאבות לבנים. כשכל משפחה מלוכדת, וכולם עובדים בכפיפה אחת תחת שרביטו של האב הסבא הכל יכול. אדם זה היה בעל מעוף וידע רב,ומורה טוב לכולם. לא רחק הזמן ולמעשה האירה ההצלחה להם פנים. גם מזלם שפר מאד. בנו הרבה בתים רבי פאר מטעם השילטון וגם בתים לתושבים, כי מחסורם גדל והלך. גדלה האוכלוסיה וכך רבתה הברכה במעשה ידיהם והשמחה שררה במעונם.
אט אט החלו להסתגל בארץ חדשה זו, עם אפשרויותיה הגדולות לעבודה. ברבות הימים, התבססה המשפחה וגדלה,למלוא תפארתה. יכלה לתת ולהעניק השכלה כללית גבוהה בכל התחומים, מהם רבנים, סופרים ומשוררים. הרבה כתבים נשארו בספריה הגדולה אשר בלנינגרד, העיר. אבל לא ניתן לקבל אף ספר או דברי שירה של הנוגעים בדבר.
עיקר מומחיותם של סבא והבנים, היתה בין היתר בנית גשרים. תחילה הקימו כיבשן, שרפו אבנים גדולות והפכום לסיד: אחד מהיסודות לצרכי הבניה. ראש המשפחה קיבל על עצמו את מלוא האחריות על כל העבודה. ניצל את הידע הרב שצבר עם הזמן, להקים ולבנות את אחד הגשרים, הגדולים במדינה , מעל נהר "הוולגה". לפני כמאתיים שנה, בערך, עם קבלת עבודה זו , היה על כל העוסקים במלאכה לעקור ממקום מגוריהם העיר "קמינקה" ולהרחיק לכת לעיר שניה– מסע של שבוע ימים, כדי להגיע ל"חרסון", העיר אשר בדרום הארץ. היה עליהם להשאיר את הנשים וכל הצאצאים מאחוריהם, רובם תינוקות, בתקווה שתוך כמה חודשים יצטרפו אל שאר בני המשפחה, יתאחדו מחדש, כאשר רק ירווח להם.
לא אדע מה היו כלי התחבורה, דאז, שהנסיעה נמשכה כשבוע ימים,כדי להגיע למחוז חפצם החדש. בה חיכתה להם העבודה הגדולה. עם ערב , צריך היה לנפוש ולמצוא פונדק כלשהו ללינת לילה, ועם שחר, לקום ולהמשיך דרכם. שודדים למיניהם שרצו בכל מקום, בין יערות העד, שגם כל עזרה , לא יכלה להגיע בשעת צרה. לא פעם נקלעו נוסעים רבים למצבים לא נעימים הסכנה ארבה בכל פינה.
כעבור שישה חודשים, הצליחו כולם לחסוך את סכום הכסף הדרוש, כדי להביא את הנשים והילדים ולהתאחד כל המשפחה מחדש. היו כעשר נפשות, נשים וילדים. וכך נשלח אחד הבנים לעיר בה נולד ובידו כל הסכום הדרוש, על מנת להביאם לעיר חרסון בה עבדו. היה עליו להגיע לעיר בה גדל והכיר את כל מבואותיה, אך לא הגיע לשם מעולם. עברו כמה שבועות ולא שמעו ממנו דבר. הדאגה החלה לכרסם בליבם של האבות ושאר בני המשפחה, ביודעם כי סכנות רבות זרועות לאורך כל הדרכים. החשש גבר והלך פן יבולע לו, בדרכים עקלקלות ומפוקפקות אלה. ראש המשפחה, אותו הסבא, החליט לצאת בעקבות הבן האובד. אדם מבוגר וחזק היה, שידע כל צפונות ומסתורי הכנופיות

קורות משפחה

השורצות ואורבות לכל קורבן. ידע גם איך להתגונן בפניהם ובכלל , להמנע לבוא עמם במגע וכך להנצל.

כאן, החלה להתגלות כל הטרגדיה הגדולה. החיפושים אחר הבן , לא הביאו כל תוצאה – נעלם כלא היה. לפני שהגיע לעיר "קמינקה", להגביל את פני יקירם ולפגשם, באה הבשורה הרעה עוד בדרכו לשם, כי העיר הוכתה במגפה קשה, אשר פרצה בה, ורבבות אנשים ניספו שם. בהגיע הסבא, לפתח ביתו, נתגלה מחזה מחריד לעיניו: כל הבית היה פרוץ ובזזו מכל הבא ליד. חושך וצלמוות מסביב. השקט והדממה הפחיד אותו מאד ונבאו לו רעות. החל לצעוד לאט בין חדרי הבית, ומה חשכו עינו, האסון פקד אותו במלואו והכה בו קשות. הזעזוע המחריד אשר ראו עינו, לא יתואר. המום היה כולו מגודל האסון. רק אדם חזק כמותו, יכול היה לעמוד מול כל זה. כל הנפשות היקרות, שכבו ללא רוח חיים, כאשר ילדיהם צמודים אליהן. כל אם עם תינוקה. הנה שתי בנותיו, שתי כלותיו וכן ארבעת נכדיו. כל התכשיטים שהיו על ידי הנשים נקרעו מעליהן ונשדדו. עומד סבא כולו דומם ולא ידע את נפשו.

והנה מתוך דממת מוות זו, נשמע ציוץ ציפור. קול של תינוק. הלך אחרי הקול שדעך מרגע לרגע. "מה מה מה" נשמע פתאום, שוכב תינוק אחד ויונק משדי אמו המתה. זה כמה ימים לא בא אוכל לפיו, היה ממש ברגעיו האחרונים ללא יכולת לזוז מרוב חולשה ואפיסת כוחות. מהר אליו הסבא כל עוד רוח חיים בו. . הוריד מעליו כל אשר לבש, ומהר לרחוץ אותו ועטפו בטליתו אשר הביא עמו. לא נגע בדבר אשר היה שם בבית, פן יבולע לתינוק ויאבד גם אוצר קטן זה, האוד המוצל היחידי. הביאו אל השכנים, אשר לא נפגעו. ביקש להשקותו במעט חלב. מיד יצא אל אחת החנויות וקנה חתיכת בד, גזר ותפר במו ידיו בגד כלשהו לכסות מערומיו של התינוק. כשראה שחלה התאוששות בילד, מהר לחברה־קדישא , כדי להסדיר את הלווית המשפחה ולהביאם לקבר ישראל.

היה גם בן זקונים, נער בן 15 אשר עקבותיו נעלמו גם הם. כנראה ברח מרוב פחד, למראה עיניו וכל הסובב אותו. יתכן שגם רצחו אותו. הנעלם הגדול והספק, לא נתנו מנוח לאיש , והמחשבות העגומות התרוצצו לאין סוף.

זה היה הסכום העצוב לאובדנה של משפחה שלמה.

ההכנות גדולות היו לקבל את פני יקיריהם, מבלי לדעת דבר על כל הקורות את סבא ומה התרחש באותם השבועות, עם העדרו מן הבית, כי לא הגיעה כל שמועה ממרחקים אלה. מה גדול היה הכאב, בראותם שחזר בגפו , ובזרועותיו נושא עימו תינוק אחד ויחיד– הניצול האחרון. קשה לתאר את שהתרחש על כולם , עם האסון שפקד אותם.

אבל, החיים חיבים להמשך. העבודה דוחקת, היה עליהם להשלים ולגמור את בנית הגשר ולסימו במועד שנקבע. עם הזמן התאוששו קצת והקימו משפחות חדשות, בינתיים עברו עוד מספר שנים. בזמן זה סימו עבודות שונות אחרות. הגשר עמד על תילו במלוא תפארתו, לשמחתם של כל העוסקים במלאכה ולשביעות רצונה של הממשלה. קיבלו את שכרם אשר עמלו קשות וביושר רב. באותם ימים גמלה בליבם החלטה: זה הזמן לקום ולעזוב את אמא רוסיה, ולעלות לישראל. החליפו את כספם וקנו , כלי כסף וזהב, בידעם, שמחוץ למקום זה אין ערך לכל הכסף הזה– שכר עמל של שנים, וכי לא ישרת אותם בחוץ לארץ במאומה.

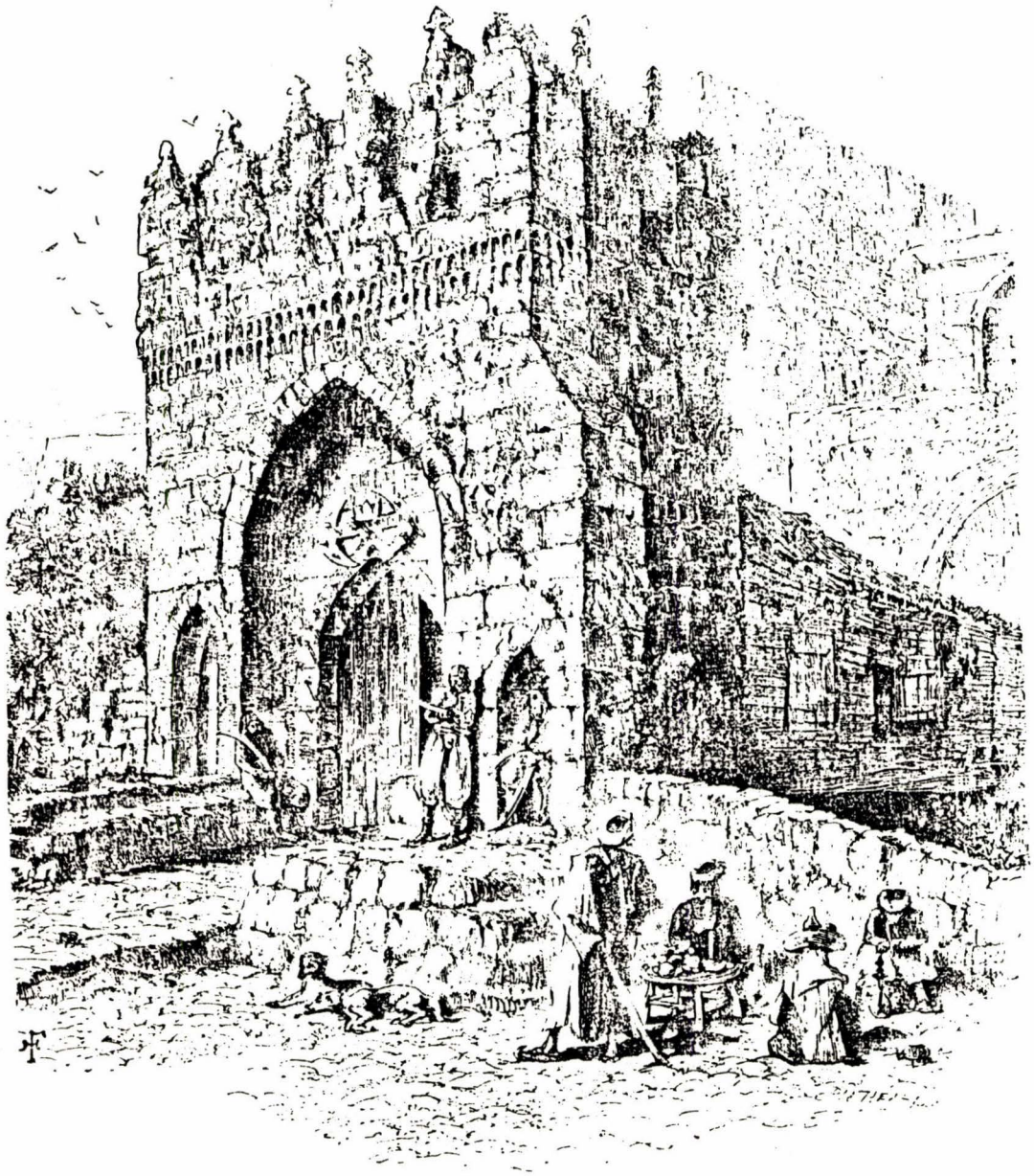
הממשלה החליטה, שעם חנוכת הגשר, יוזמנו כל אנשי הכבודה וכן כל השותפים למפעל זה. כדי להעניק לסבא מדליית זהב, לאות תודה והוקרה על פועלו. החגיגה הגדולה נקבעה למועד, לאחר כמה שבועות של הרצה. הסבא ויתר על המדלייה , ועל כל התכונה הגדולה והכבוד שיעניקו לו. החלו בהכנות קדחתניות לנסיעה גורלית , חדשה הפעם – לארץ־ישראל.

הכל היה מאורגן כדי להגיע לנמל האם "אודסה", העיר הדרומית בחוף הים השחור. המשפחה מנתה שנים־עשר איש. משפחה אחת מיני רבות, שאף הן עזבו באותו זמן את אדמת רוסיה. כעבור שלושה ימי הפלגה, עם טלטולים רבים על פני הים הזועף, הגיע אליהם, השמועה המרעישה כי רעידת אדמה חזקה, פקדה את אותו אזור שזה עתה עזבו. ערים רבות נחרבו והיו לעיי חורבות. רבים ניספו וגשרים רבים נבקעו ושקעו במים. ובינהם גם גשר זה שעמדו לחגוג את חנוכתו ברוב פאר. דבר לא עמד בפני רעש רב עוצמה זה. באותו זמן היתה רעידת אדמה בה נחרבה העיר צפת. בה ניספו הרבה אנשים. היה זה בשנת 1837 ! רעידה המדברים בה עד היום.

האוניה בה הפליגו המעפילים, הגיעה אחרי שלושה שבועות אל התעלה החוצה את תורכיה: תעלת הבוספרוס, שהיא הכניסה מהים השחור אל הים הפתוח –הים התיכון, תורכיה נחצתה לשניים בגין תעלה זו , למערבית ומזרחית, הנקראת עד היום , אסיה הקטנה. האניה הגיע לנמל בירות, הורידה את כל הנוסעים וחזרה על עקבותיה , לנמל אודיסה שברוסיה. זה היה מסלולה. כאן בבירות, נשארו, עד שהזדמנה, לאחר כמה זמן , אניה ששטה בים־התיכון לכוון יפו – השער הראשי בואך ארצה. בשביל לקיים עצמם, כל אותו הזמן המשיכו למכור כלי כסף וזהב, אשר היו ברשותם והחליפום למצרכים חיוניים של יום יום, לכלכלת המשפחה. כל הדרך הארוכה על תחנותיה, ארכה למעלה משלושה חודשים. אבל אושרם, היה כה גדול, כשהגיעו לנמל יפו וזכו להגיע עד הלום.

קורות משפחה

והנה עוד כברת דרך עליהם לעבור, שלא קלה במיוחד – העליה לירושלים. גם כאן לא היה פשוט: הדרך ארכה כשלושה ימים. כבישים עוד טרם נסללו, רק דרכי עפר וסלעים לרוב. שכרו כמה חמורים או פרדות, המחמרים הערבים העמיסו על גב בעלי החיים, שני ארגזים – אחד מכל צד. את הנשים והילדים הושיבו בתוך ארגזים אלה, וכשהמשקל לא היה שווה משני הצדדים הוסיפו כמה אבנים לאיזון, שלא יתהפכו בדרכם עם עליתם על ההרים. באותו הזמן הלכו כל הגברים ברגל. ההתרגשות הגדולה ביותר היתה עם בואם אל פיסגת ההרים, כשהשחר הפציע, ועם קומם לתפילת שחרית, שלחה השמש את קרניה הראשונות אל פניהם שזהרו משמחה ללא גבול: הנה מגיעים לסוף הדרך. המסלול הישיר לירושלים לאחר סבל כה רב. היה זה הרגע המרגש ביותר בכל מסעם. לאושר ללא גבול למרות עיפותם הרבה כל כך, היתה השמחה בלב כולם, להגיע למשאת נפשם וחלומם הגדול התגשם: העיר ירושלים לפני עיניהם והחלום הפך למציאות.

חיילים תורכים וחרבות שלופות בידיהם, שומרים על הכניסה למגדל דוד.
בתקופה זו (1880), שימש המגדל בעיקר כמחסן תחמושת של הצבא התורכי.

מעולם לא נואשו בני ישראל להגיע לחוף מבטחים. מאורעות ורדיפות, לא פסקו עד עצם היום הזה, מאז שחר האומה. שבע תלאות הוא וזרע הפורענות שולט בכל. סבלות היהודים היו במיוחד בכפרים ובעירות נדחות, בארצות המזרח, "פרוסיה" ושאר הארצות השכנות לה. גם בתקופת המלכים וה"צארים" רדו בהם וכבוד עמנו היה למרמס. מבין כל הלאומים האחרים, היה עם ישראל תמיד קורבן ראשון. עניים היו וקשיי יום. ובעוד כל אלה, גם רצח וגזל היה מנת חלקם. הרבה אמונות טפלות הציפו את הכל. האמינו (ויש גם כיום) כי האדם, הוא יציר כפיו של האל בן האלמוות, ובמותו ממשיכה נשמתו לרחף בחללו של בורא עולם. הרי כל יהודי, צדיק הוא, אז מה הפלא שאנשי זצ"ל רכשו את ליבם ואהדתם של מלאכי השרת, כמלאך רפאל, המלאך גבריאל, מיכאל ועוד רבים וטובים?

כשהגיעו מים עד נפש, החלו כמה בחורים שלנו לתכנן ולטקס עצה, למראה המצב ההולך ומתדרדר. במוחם עלה מבצע "גאוני", לגמול לכל אנשי הבליעל המתנכלים לאחינו היהודים. והנה, סוכם דבר, כי רק "המתים" הם שיכולים לבצע משימה גורלית זו. ואין לזלזל בהשפעתם הרבה וחרדת הקודש הגדולה לאותם "שוכני עפר".

בתחילת המאה ה- 19 , בשנים 30 - 1820, כשאבותינו חיו תמיד בדחק וללא כל בטחון, החליטו הבחורים יום אחד, שהגיע השעה לפעול במסתרים, לחלץ את אחינו, מתופת זו ולהקל על חייהם. עלה רעיון לנצל את אימתם של הנפטרים, אשר ביכולתם הבלתי נדלית, לבוא לעזרתם של הישובים היהודיים, עם האמונה העוורת והדעות הקדומות, אשר פעמה בבני האדם. באותו הזמן, היה קיץ ויש בארצות קרות אלה, גם ימים ולילות חמים. אפשר לישון בחלונות פתוחים. הבתים קטנים הם, בני קומה אחת. הגישה נוחה להגיע לכל קורבן מיועד. הפעם היה זה תורו של "מושל המחוז" רם המעלה. אדם עריץ ללא כל רסן. כנראה שלא חשש במאומה. תיאר לעצמו שאיש לא יעז לגעת בו לרעה. אבל נגד אנשי הזצ"ל, לא עמד חוסנו של איש זה. בכל עירה או כפר שהוקם ונבנה, דאגו אנשי המקום להקים בראש ובראשונה שְנֵי מוסדות: בית כנסת , במרכז הישוב, ולהבדיל, בית־קברות לא הרחק, לצורכי הקהילה.

והנה, חמישה בחורים או יותר , לקחו יוזמה, דבר לא דלף החוצה. התארגנו למשימה בלתי אפשרית, ויכלו לה. כי בעצת "שליח האל" באו, החלו בעבודה: במקום טלית ותפילין, כהרגלם בקודש, הכניסו בתיקיהם כמה סדינים צחורים, שלקחו תחת בית שחיים. עם בוא הלילה יצאו לדרך, הישר לבית העלמין, שם , התעטפו בסדינים, כך שיראו שהנה זה עתה יצאו מקיברם ובהתאם לכך חפרו כמה חפירות בין המצבות. אחדים נשארו במקום, עם כלי עבודה, מחכים לבאות. עם חֲצוֹת הלילה, יצאו האחרים, כדי להגיע אל יעדם אל ביתו של המושל, ירום הודו. מסביב שקט, הכל נם את שנתו. החלון הפתוח הקל על מלאכתם. ניגשו לאט ומשכו את המושל מהחלון החוצה, והזהירוהו לבל יקים רעש כל שהוא, שלא להעיר את האשה והילדים, הביאוהו לבית־הקברות. עמדו מול אחת החפירות שהכינו מראש ובינהם ממולו גם אוחזי כלי החפירה, החלו להפליא מכותיהם באומרם כי באו אליהם הרבה תלונות מילדים, הנכדים והנינים שלהם , ולא עמדו יותר בפני זעקתם, על היחס המחפיר והבלתי אנושי כלפיהם. המושל היה חסר אונים. כה הוכה בסנוורים, שלא יכול היה לתהות על קנקנם של תוקפיו. כולו חבול וכואב עד זוב דם. ובאזהרה חמורה התריסו נגדו: אם לא יחול שינוי לטובה - דמו בראשו. בפעם הבאה נקום כולנו כאיש אחד. ובשם כבוד האל, מלא עולם, נגמול לו כיאה למעשיו. שלחוהו לדרכו, החרדה שאחזה בו ופחד המוות, שראה זה עתה לנגד עיניו, נס מהמקום, כל עוד נפשו בו. "המתים" ליווהו, עד השער וחזרו "למשכן כבודם הקבוע".

בטרם הבקיע השחר, סילקו הבחורים כל עקבות, ואיש איש חזר לביתו.לא יאומן כי יסופר הרי תחית המתים התחוללה שם. אות הוא, כי ימות המשיח קרבים ובאים.

הזמן לא רחק והתחבולה וההעזה עלתה מעל למשוער. הכל עבר בשלום. איש מהם לא העלה בדעתו מה יחולל הזמן. בעקבות המעשה, חל שינוי גדול לטובה, ללא הכר. פגה הרוח הקשה ששררה מסביב. איש לא הבין מה סודו של גורם לא ידוע. האווירה האחרת שברחוב, הכל מחיכים איש לרעהו. מוכנים לתת עזרה ובסבר פנים יפות. ממש מרנין את הלב. אף אחד לא העז לפצות פיהו, ולשאול מה הביא למהפך זה? כולם נשמו לרווחה. החידה נשארה בעינה, הסוד הכמוס נשאר בין הבחורים, ולא דלף מעולם דבר. לא אדע כמה שנים שקטו הרוחות. " צבא האל הגדיל לעשות בנשקם המרתיע" שבעצם היתה זאת "תלבושת אחידה בלבן" , בלבד, אשר השיגה את מטרתה.

לאחר שנים, הקימו הבחורים משפחות, עלו ארצה והחלו חיים חדשים. עם הגיעם למחוז חפצם - העיר ירושלים , עיר ציון. עולים אלה שביניהם היו גם חלק מאבות אבותי, באו לפני תקופת ניל"י והעליה הראשונה. והנה חוגגים אנו כיום 40 שנה למדינת ישראל?

לו יהי כן.

זכרונות ראשונים

הזכרון הראשון בימי חיי היה, מותה של סבתי, אם אבי. הייתי כבת שנתיים וחצי ולא הבינותי על מה ולמה כל ההמולה הזאת בבית. נרות רבים דולקים מהבהבים, סביב גוש לבן שרוע על הריצפה באמצע החדר. הבית מלא אנשים, כולם עומדים ובוכים, אבל דבר זה לא הטרידני במיוחד. הנרות המפזזים העסיקו אותי יותר, מכל המתרחש סביב.

היה זה יום שישי בבוקר, אנשים לבושי שחורים ובגדיהם ארוכים, מילאו את החצר, אז נלקחנו כל הילדות ע"י שני אחי המבוגרים במעט מאיתנו, אל השדה אשר ממול לבית. גרנו, באחד ממדרונות עמק המצלבה. היה זה כמעט סוף העיר. לפנינו שדות רחבי ידים, מלא עצי זית עתיקים ועבותים מניבי פרי. היו אלה מטעיהם של בני הכפר אשר ממול, על ראש הגבעה. כיום שוכנת שם, על אדמה זו "כנסת ישראל" ו"בניני האומה".

בין העצים, נצלו תושבי הכפר הערביים, את השטח, לגידול תבואה. הכפר נהרס, ונעלם עוד בימי התורכים. רובם היו צעירים וגויסו לצבא. הם היו בני הכפר ליפתא (היום מי נפתוח), אשר במדרון ההר בואכה לירושלים. התורכים, חילקו להם אדמות וכך הוקם כפר זה. עם פרוץ המלחמה הראשונה, כשכל הצעירים התגיסו, התרוקן ישוב זה. שארית הפליטה התפזרה בין המשפחות מהן באו. תמיד אהבנו לבלות בצל עצי זית אלו. קשרנו חבלים לנדנדות ובילינו שעות רבות בחיק הטבע.

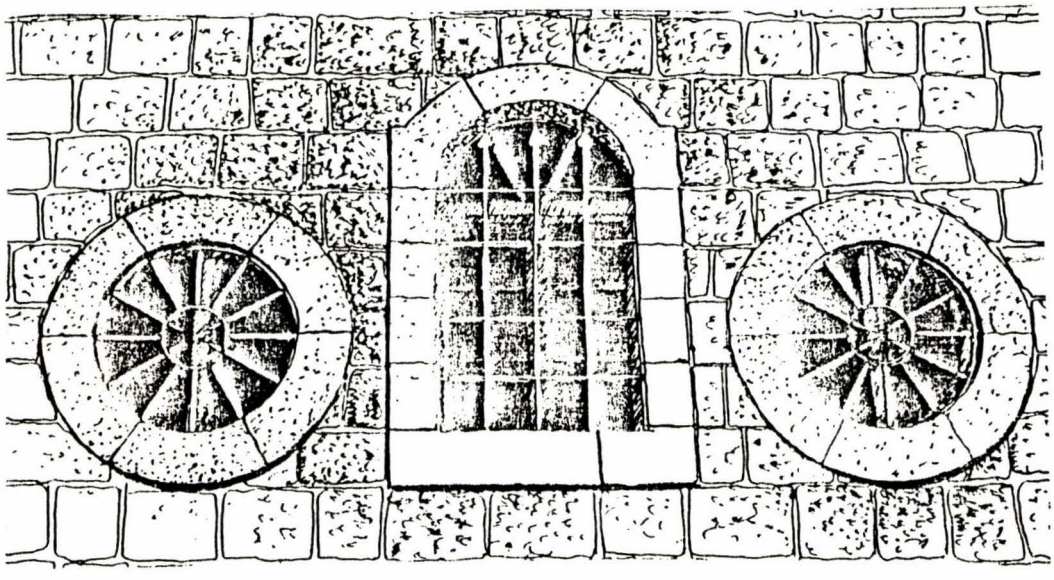
לאחר שעות מספר, של אותו יום שישי חזרנו, כל הילדים, שישה במספר, שני בנים וארבע בנות חזרה הביתה. השבת הלכה והתקרבה, השקט חזר על כנו, כאילו לא ארע דבר לפני כן. לאחר יום, בשבת שלמחרת, נפטרה סבתי השניה, שלא גרה איתנו. התמונה של יום אתמול לא חזרה על עצמה והיה כלא היה, לא הרגשתי בשום דבר חריג ויוצא דופן. כל זאת סופר לי בתקופה מאוחרת כשקלטתי את משמעות הדברים. אמא ואבא, ישבו שבעה, באותו הזמן והתאבלו על שתי הסבתות בעת ובעונה אחת. לאחר כמה חודשים,עזבנו הדירה בה גרנו ועברנו לביתנו החדש שאבא הספיק בינתים לסיימו. הבית החדש, היה על פיסגת ההר של אותו עמק המצלבה, גדול יותר ונח מאד, שיכול היה לשכן את המשפחה בנוחיות וברחבה. בבית זה, גדלנו ובגרנו וכל זכרונותי נשארו קשורים עם העבר במקום זה, עם הגינה, בור־המים, והחצר הפנימית. תמיד בונים בית ומסביב גינה, כאן, הכל היה להיפך.מסביב קירות ובנינים שסגרו עלינו. בטבורו, חצר, גינה וכל המתרחש במשפחה, על השמחות והעצב הנירקמים עם הזמן, כאן מקומם. כל החגים היפים על גווניהם השונים. סוכה קבועה ויפה כיד הדמיון העשיר שהיה לכולם בקישוטה. כאן עוצבו דרכינו לעתיד, מאווייננו ודמותנו. כאן בגרנו ועברנו את המלחמה הראשונה, על כל סבלותיה ואבדן כמה שנים יפות מימי ילדותנו. חבל על ימים יפים שלא זכינו להם.

סבתי, אם אבי, אשה לא רגילה היתה. תמיד פנויה לכל. הזמן עמד לרשותה, כדי לנצלו ככל שתוכל לעזרת הזולת, בכל מה שאפשר. תמיד היו ידיה מלאות עבודה. עסקה במלאכת שיקום ומצוות רבות. בין משאלות ליבה היה להשיא בנות יתומות, או בחורות עניות שחיו בחוסר כל. העוני אכן שלט בכל בית. היתה חשה לכל יולדת, באשר היא, כי הכל ילדו בבית ולא בבית- החולים. בעצם, היתה ממיסדות "עזרת נשים" שקמה בארץ והפועלת עד היום. החברה שבאה לעזרתה, בכל דבר, היתה ציפה פינס, רעיתו של רבי יחיאל מיכל פינס זצ"ל, אישיות דגולה ששמו הולך לפניו ועד היום אני שומעת שמדברים בו נכבדות בהזדמנויות שונות. שמו נרשם בהיסטוריה הירושלמית היהודית, כאחת הדמויות, אצילי הנפש, בישוב הישן. גרנו בשכנות ואבי ספג הרבה מרבו זה. כשהינו ילדות קטנות, מלאו הם את מקום הסבא והסבתא שלנו, שכה חסרו לנו אז. הגב' והאדון פינס, היו החמות של מר דוד ילין ומר ברן מיוחס ז"ל, אין צורך להרחיב את הדיבור על שני אנשים אלו, שהיו אנשי מעשה וחלקם בתחית הלשון העברית, אינה פחותה מאליעזר בן־יהודה. לסבתי ולגב' פינס, קראו "נשות החיל" וזה היה כבוד לא מבוטל, שאמר הרבה לשיבחן. לנו הילדים, זה הוסיף קרבה יתרה וממש התרוענו תמיד בביתם, עם כל נכדיהם. "נשות חיל" היו על התרומה הרבה, שהנחילו להרבה נצרכים רוחנית וחומרית כאחת, לא חסכו מזמנן, לבוא לקראת כל אחת. ההערצה אליהן היתה גדולה, על הרצון לקדם את הצעירות לחיים עצמאיים ככל האפשר, עבודה זו, לא היתה קלה בימים ההם. כל זה נשען על ידים בודדות בלבד. אמי, אהבה מאד את חמותה, הזדהתה איתה ותמיד, דיברה בשיבחה. דבר זה היה הדדי.

חידה סתומה שנשארה ללא מענה ואין לי מושג עד היום, - מי היו הורי אימי? מה היו מעשיהם? ומה היתה פרנסתם? מעולם אמא לא הזכירה במאומה את בית אבא שלה. מטוב ועד רע. כיום, עם כל בעיות העליה, מקשרת אני איך שהוא את מצבה אז. אף כי הזמנים השתנו, קשה להשוות מצבם של העולים עם ילדיהם הקטנים. כיום, מעברם קל וגמיש יותר, עבור הילדים. גם האופקים שלהם עדין לא רחבים והסתגלותם מהירה משל המבוגרים, אבל עלמה בת שמונה־עשרה, בחורה יפה, בלי הכנה לקראת הבאות, באה לעולם חדש לא לה. מחושך לאור, אשר סינוורו את עיניה. לא דל שפתי, ימחישו

זכרונות שונים

רחשי ליבה אז. לאחר כמה חדשים, חדרה לעולם חדש, מתקדם יותר, עם נישואיה לאבי. היא נותקה מהעבר הקרוב, רק חודשים מספר הפרידו בין שני העולמות, עם עליה מרוסיה. כיום יכולה אני להבין זאת, התבשמה מכל מראות עיניה, ארץ שטופת שמש, ללא שמים קודרים רוב ימות השנה כמו בגלות האפורה. כנראה, שהשוני נתן אותותיו לאדישותה והתקררות היחס לבית אביה ובני המשפחה. הזמן שם כאילו עמד מלכת ודרך במקום. זה דחף אותה קדימה לקראת הבאות. אימי, שהיתה כה ערה ותוססת, לא התרפקה על עבר שלא היה לה, מצאה מקומה, בטוחה ובמשענת חזקה, בחיק משפחתה החדשה. הסביבה יותר תרבותית ורחבת אופקים. אמא העריצה את חמותה, על התושיה הרבה שהעניקה בסידור עולים, כשרגליהם דרכו לראשונה על אדמת הארץ. השתדלה מאד בקליטתם. לאחר מותה, המשיך אבא במשימה זו ולא פיגר במעשיו אחרי אמו, כשאר אבותיו, נתן כתף וזרועות לכל. בשכונת נווה צדק, ביפו לא הרחק מהנמל, השתרעו חולות רבים לאין סוף. הישוב קטן ודל היה. הצרכים מרובים. יום אחד, הופיע בביתנו, מר שמעון רוקח (אביו של ראש עירית תל־אביב אחרי דיזנגוף) שהיה ידידו הטוב של אבא, וביקשו להצטרף אליו ולהרתם להקמת בית תבשיל ביפו, כעין פונדק דרכים לעוברי אורח. בעקר היו אלה עולים, שזה עתה ירדו מהאניות הרעועות, להקל עליהם את לילם הראשון, כשהם כה תשושים מהדרך הארוכה ובחוסר כל. להקל עליהם בצעדיהם הראשונים. מר רוקח השיג חלקת אדמה שנרכשה ע"י יהודי נדיב, דאג לתרומות נוספות של כספים וחמרי בנין. אבי נסע מדי פעם ברכבת מירושלים, שאז כבר פעלה, והגיע ליפו. אבא תכנן ובנה בית זה, לשימושם של העולים והשתדל גם הוא להקל דאגותיהם. הכל היה בהתנדבות וכל אחד הוסיף כהנה וכהנה בממון ובזמן שהקדישו להקמת מפעל חיוני זה. גם ארוחה ניתנה לאורחים הנצרכים. קראו לזה: בית הכנסת אורחים. גם בירושלים היו כמה בתי תמחוי לרעבים. כך הצילו, נפשות רבות שהיו חסרי כל. אנשי המקום שהיו מבוססים יותר , נענו ביד נדיבה והגישו עזרתם. כך הוסיפו עוד נדבך לבנין האנושי, השתדלו לשקמם כך שירגישו כי לא זרים הם לנו, אלא אחים. אל יגידו לי: ארץ־ישראל נולדה או קמה לפני שלושים ושבע, שלושים ושמונה שנים. מה עם כל אותן השנים? לאן הן נעלמו? האם לא הקימו ויצרו דברים? אבות אבותי שבאו עוד לפני הבילויים, איך יקראו להם? עליה אפס? כי הרי ישנה העליה הראשונה, השניה וכן הלאה. ירושלים, יפו, חברון, צפת ועוד ערים היו מיושבות ביהודים תמיד. רק אימפריות וצבאות גדולים הגלונו מעל אדמותינו ופיזרונו לכל עבר, אך תמיד חזרנו אל הארץ. אני נולדתי כאן בירושלים. אבותי ואבותיהם נולדו אף הם כאן. אותם אבות שעלו ארצה, חזרו לכור מחצבתם, להתחיל הכל מחדש, להרים גבם, להתישר, לחבר חוליות סדוקות של העבר העגום והרחוק, לאמץ ולגשר עם עתיד טוב יותר. כשמכריזים כל שנה וחוגגים ברעש ובפאר, את יום העצמאות, יום קום המדינה, אינני כה שלמה עם זה, ומהי אותה ארץ שגדלתי בה שנים לפני כן? עברתי בה סבל כה רב, על אותה אדמה. הנה זה עתה אנחנו בביתנו הלאומי, הנה קמה המדינה, אני מחפשת כתובת זו שגרתי בה בנעורי, בארץ בה ביליתי את כל חיי, מה יקראו לה? האם לא ארץ־ישראל? מימים ימימה, בכל תולדות עמנו, שזורים יד ביד, עם המקום הזה, ישובים יהודיים, לא בהכרזות כה רבות, אלא בביצוע ובמלאכה, ברצון לעזור איש לרעהו, ובתקווה לימים יותר טובים ורגועים. כל שנות חיי, לא זכיתי ליום טוב אחד, מיום בו דורכות רגלי, על אדמה זו.

סקיצה מבית אבא־אמא

רוצה אני לשרטט קווים אחדים, מדמותם של אמא ואבא שלי, אסנת ויונה ז"ל. עד כמה שילדה יכולה לקלוט ולשפוט. בכל אופן, הזכרון דאז משתמר חזק. בעצם זכרונות מבית אבא, מלווים אותנו לאורך כל דרכינו בחיים, על כל החלומות, בשינה ובהקיץ. אמא וגם אבא חרוצים מאד היו. כמובן שגם תנאי הזמן הקשים באותה עת, הכתיבו ולא הותירו הרבה בררות. היה עליהם לחפש דרכים, איך להקל ולהשלים את החסר בכל השטחים. ההורים דאגו תמיד יחדיו לתת לילדים למלא את מחסורם, להמעיט בסבל ובמחסור ככל האפשר, אבא היה לעזר רב לאמא בתכנון משק הבית, למרות עיסוקיו הרבים, בעניני הכלל והפרט. המזון והלבוש היו בשפע ולא חסרנו דבר. לא כל הילדים ידעו וזכו לכך, לפני פרוץ המלחמה הראשונה, הרגיש אבא, שהולך להתרחש משהו נורא ולאורך ימים. אז לקח יוזמה, והכסף היה מצוי בידו, החל לדאוג למזון, להסקה ולשאר הדברים, כגון נפט, סוכר, קמח ועוד. דברים המשתמרים זמן רב כגון פחם ועצים להסקה. למעלה מעשרה פחי נפט, שנים שנים בארגז מיבוא רוסי. מהארגזים הורכבו שתי ספות נוספות לילדים. כמובן בתוספת כלי מטה שנפרשו,הכל כה נקי לבן ומגוהץ. זה היה חלק מהרהוט הסלוני שלנו. הכיסוי הפרחוני האדום שנפרש עליהם, העלים המיסתורין שמתחתיו. בבית היו תמיד כמה פחים של סוכר בחתיכות. הפח של הנפט, שמושים רבים היו לו. שאיבת מים מהבור ובעיקר לשתילת צמחי פרחים, למיניהם, שאבא כה אהב והקדיש להם הרבה תשומת לב. היו גם גבישי סוכר, בצורת קונוס, שמשקלם כשלשה ארבעה קילוגרם. את כל אלו כתשו לדק, לשימושים רבים כבישול ואפיה. שמן זית לא חסר מעולם. בעונת המסיק, היו מושיבים הילדים בחצר לבקע הזיתים. השאר עשה אבא עם שובו בערב מהעבודה, כשהוא משלים היתר, בתוספת לימונים שגדלו בגינה, שום, מלח ושאר תבלינים שלא ידעתי טבעם. הכמות היתה כחמישה פחים ויותר, וכן כלי חרס גדול, שנקרא טנז'ה, למשמרת ולמאכל לכל ימות השנה, עד בוא העונה הבאה. אבא גם בנה תנור מלבנים אדומות, שרכש במוצא, בבית החרושת שם, בו יצרו לבנים ורעפים, התקינו לקור הירושלמי, ובערב שבת, הוכנסו בו החמין ושאר המאכלים שהוכנו בעוד מועד. התנור שימש גם לאפיה ולהסקה מרכזית, לכל ארבעת חדרי הבית. שאר עצי ההסקה הופנו לכביסה. את החבלים מתחו לאורך החצר בטבעות ברזל שהתקינו בקירות. כשהופיע רוכל בשכונה, עם מרכולתו על גב חמור, רצו אליו כלם לקנות מכל הבא ליד. זה היה ה"בוטיק" שלנו, או ה"שופרסל".

הרוכלים הסתובבו מבית לבית, חלקם מכרו מזון וכלים למיניהם, אבל בעקר היו אלא סוחרי בדים. קנינו שאריות לרוב, שהספיקו תמיד לשתי שמלות, שארית אחת, לשתי הבנות הגדולות ושארית אחת לשתים הקטנות שבחבורה. גם ללאה האחות הגדולה, דאגו באותו הזמן ולא הפלו אותה לרעה. הצרכים שלה היו שונים לגמרי. המרחק בגיל היה גדול בינה לבין שאר הילדות. היא היתה כח עבודה עצום ולעזר רב לאמא. בזמן המלחמה הראשונה, דאגו גם לכלכלתה של ציפורה, הנכדה הראשונה והיחידה במשפחה. כן דאגו לסבתא השניה, שגידלה אותה. כי לא היה לה מקור פרנסה אחר. אנו לא הרגשנו ברעב שהחל אז. תמיד לבשנו בגדים טובים ויפים, גם הלבנים התחתוניים וכל השאר נתפרו בבית, לא היה מן המוכן שום דבר. אמא גזרה הכל לפי הצורך ולכל ילדה היה תפקיד אחר בתפירה לפי הבנתה ותפיסתה. אמא, בבחרותה בבית הוריה מעולם לא ידעה לתפור. רק עם בואה ארצה למדה מהר את מלאכת התפירה, כמובן לבית ולילדים בלבד, הזמן וחוסר הברירה הכתיבו לה זאת. אמא החדירה הידע לבנות, כך, שכולנו נדע להעזר בשעת הצורך, לשרת עצמנו בכל התחומים. עד היום אני עושה הכל במו ידי, כשבריאותי מרשה זאת, גם עם גילי המתקרב לשמונים מונע ממני רבות.

הרעב בשנות המלחמה,שהחלה באוגוסט שנת 1914 פסח על ביתנו, כי אבא דאג לכל מראש, אנו לא חסרנו דבר. בקומת הקרקע, היתה רפת ובה פרה אחת, בלבד לתצרוכת המשפחה. היה זה מחסן גדול ששימש לכלי עבודה של אבא, שהיו קשורים בבניה. בשאר השטח, נבנתה ממגורה לקמח וממגורה לחיטה. כך שהספיק לנו לכל השנים הקשות, שנמשכו למעלה מארבע שנים, לא התקלקל דבר. היה לנו הכל, חלב רגיל וכל תוצרת אחרת, כחמאה וגבינות. מעולם לא מכרנו לאיש, זה היה למשפחה הגדולה בלבד, והספיק לחלק גם לנצרכים, חולים ומחוסרי כל. כאלה היו רבים.

ביתנו עמד במקום גבוה ומהחלונות נשקף עמק המצלבה. כל המרחב הזה, בלי כל בית מאחורינו, אפשר היה לבלות בחיק הטבע, בשדות ובמרחבים, בין פרחי הבר, הרבים והיפים, שירושלים התברכה בהם. היו שם עצי זית עתיקים, עד בוא הצבא התורכי, שכרת אותם, לשימוש החילים לבישול ולרחצה.

החילים היו כה רעבים, עזובים ולבושי סחבות, שהיו מתדפקים על הדלתות להושיט ידם לפת לחם. בגללם נאלצנו לנעול את שער החצר במנעול ובריח. אמא ואבא אהבו מאד פרחים וצמחים. זאת החדירו גם לילדים. הגן הקטן היה בשלל צבעים על ריחם הטוב.אבא מאד שאף וחלם על חיי כפר

וחקלאות, אבל קשה היה לממש זאת, כי פרנסתו, היתה בעיר וקשורה בבניה וחלום זה נגוז כליל. רבים היו הידידים שבאו וקיבלו זרי פרחים לכבוד שבת וחג. גם תרנגולות רעו, יחד עם הפרה באחו, מאחורי הבית,איש לא נגע בהם לרעה ולא העלו אותן על שיפודים. כך שגם הביצה לא חסרה בסל מזוננו. בזמן שבבתים אחרים אכלו שלשה ילדים ביצה אחת, אנו אכלנו מדי יום ביצה שלמה.לא זכורה לי תמונה שאבא גער במישהו, או הרים קולו על הילדים, או פועלים שהיו תחת פיקודו במספר רב. היו פרסים, כורדים, תימנים, קווקזים, אורפלים וערבים, מכל הכפרים סביב. כולם משפחה אחת, בלי כל אפליה בין איש לרעהו. תמיד ידיו מלאות עבודה גם בבית. מקרה יחיד זכור לי, כשאבא שב מבית־הכנסת לקבלת שבת המלכה, היה אוהב שכל הילדים, יסובו לשולחן כשהוא מקדש על היין, הכל כה נוצץ ומבהיק בזהרן של אורות השמן, שדלקו בתוך קערות שקופות, תלויים ויורדים מן התיקרה בשרשראות נחושת נוצצות. זה נתן אווירה מיוחדת של שבת וחג. בשעה שהחל לקדש על היין, הרגיש, שאחי אליהו טרם חזר הביתה. אלה היו רגעים ספורים בלבד, אחור קטן זה, עלה לו בנזיפה ודפיקה על השולחן הערוך לקראת סעודת השבת, אבל לא יותר מזה. אנו הילדות פרצנו בבכי, כי מעולם לא שמענו אותו מרים קולו. תמיד באו ויצאו אנשים רבים בביתנו, מי לקבל עצה, מי גמילות חסדים, או מתן בסתר.אבא היה אדם רחב לב, ידו לא היתה קמוצה מעולם, לכל דורש ונזקק. היה אדוק כמו בימים ההם, אבל דבקותו בדת לא חרגה מעבר שעת התפילה. העבודה מילאה את חייו בתוכן, ועזר לכל נצרך עד כמה שהיתה ידו משגת, כי זאת היתה כל תורתו, ומורשת אבותיו. לא בכדי חקקו על מצבתו, על הר הזיתים: „אחד מיקירי ציון וירושלים." אדם עובד ציבור ורב מעש. זוכרת אני, שתמיד שמעתי בבית את השמות הללו: בני ברית, מסונים, הבונים. לא ידעתי מה פרושם ומה צפון בהם. אבא היה שייך לאירגונים שונים שהיו קשורים עם וינה- אוסטריה וקיבל מכתבים משם. מכאן באה כנראה ההשראה לעזרה לזולת. מדי יום ששי, נשלחתי עם חבילות מזון. חלה יפה ובישולים שונים שרוקנתי לכליו של יהודי זקן, ובודד, אותו יהודי עירירי, גר רחוק מאתנו. הייתי ילדה קטנה, פחד לא ידעתי. (כנראה שהיתה זאת הפרשת מעשר מכל דבר מזון) עוד הרבה שליחויות כאלה מלאו הילדים ורבים היו הנצרכים, שבערוב ימיהם באו למות ולהקבר באדמת הקודש בירושלים. לא כדי לחיות בה. הורי אהבו מאד מוזיקה. אבא עצמו ניגן בכינור. היו עוד כלי נגינה שהאחים משה ואליהו ז"ל ניגנו בהם, והשלימו את ה"אורקסטרה". מה תוויס? מי צריך זאת. אחד השלים את השני בצורה וירטואוזית ממש. (האחים אגב, ניגנו כבר לפי תווים). הילדות שרו תמיד במקהלה. הזימרה בקעה מגרוננו בכל שעות העבודה ובכל זמן בכלל. בהתאמה מלאה, כשאמא מלווה אותנו בשירתה בהיותה במטבח. כל מוצאי שבת, המה הבית אדם. כל יהודי שהיה ברשותו כלי נגינה, לא שכח אותו בביתו, אלא הביאו עימו. אבא דאג בעוד מועד, להכין חמוצים שונים עם משקה קל או חריף, כתוספת, השמחה היתה רבה. עם מותו של אבא, נדם הכל. גם כלי הנגינה התיתמו ושמרו על שקט מוחלט. לעולם לא חזרו ימים אלו. בשנים האחרונות לחייו, בתוך מערבולת של ימי המלחמה, היו הרבה אפיזודות עצובות. הבנים עזבו את הארץ, עוד לפני המלחמה. הגעגועים לשלושת הילדים, שהיו בני כשש־עשרה שבע־עשרה, שנסעו למרחקים מעבר לים, היו קשים להורים, שלא זכו לראותם עוד. הדאגה להם היתה גדולה והקשר איתם נותק. המלחמה פשטה בכל העולם, ההורים ידעו שלא יחזיקו מעמד עד סוף המלחמה, ומי יגיד קדיש? זאת היתה אחת השאלות שהטרידה אותם. כאן נשארו כל הילדות בלבד. אבל יחד עם זאת התגנבה בליבם שמץ של תקוה ושמחה, אולי טוב לבנים במרחקים, מאשר לנו כאן ובזה שלא גויסו לצבא התורכי, ללא הסבל והתופת שהיו מנת חלקנו. איש לא חזר שלם מהגהנום התורכי הזה. למרות שאבא היה מעל לגיל הגיוס, לא הפריע להם לבוא ולגבות כופר נפש. שלוש פעמים, הוציאו ממנו באיומי נשק את כספו, כי חשקה נפשם בזהב שהיה ברשותו. בשבת הוציאוהו מבית־הכנסת, כי ידעו ששם ימצאוהו. היה עליו להגיע לגדות הירדן כדי לבנות גשר. לשרותו הביאו גם חמור, אבל אבא בחר ללכת ברגל עד צאת השבת, בדרכים לא דרכים. הגשר צריך היה להבנות מהר, כדי שישמש את הצבא התורכי לבריחה, מזרחה לירדן. הם הרגישו כי קיצם קרב ובא, ואכן, לאחר שלושה חדשים, היתה בריחה מגשר יחיד זה, על גדות הירדן. המקום נקרא וואדי שעב. בשנכבשה ירושלים ע"י בנות הברית, ברחו משם. (אולי גשר דמיה?). הגשר נבנה ע"י אבא, אך , הוא לא זכה לראות בבריחת התורכים, ובכניסת בנות הברית. הוא חזר חולה מאותה משימה ולא קם מחוליו עוד. למרות שהוזמן כמומחה, לעבודה מקצועית זו, קבל תנאים קשים, שלא יכול היה לעמוד בהם. לאדם לא היה כל ערך, וחסלוהו כמיטב המסורת התורכית.

כאשר נכנסו האנגלים וצבאות אחרים יחדיו לירושלים, היה רק צבא תורכיה במערכה. הגרמנים והאוסטרים נטשו אותם והשאירו אותם לנפשם, עוד טרם בואם במגע עם האויב. בעמדם לבד במערכה, לא יכלו למלחמה שהיתה עקובה מדם. לא אשכח את ימי הבלהות, שהיו מנת חלקנו באזור זה, של ירושלים, שנאלצנו לעזוב את הבית על כל הרכוש. הצבא, החרים את הבית והעמיד בחלונות שלנו, מכונות יריה באמרם, כי משם יתקדם האויב האנגלי לירושלים. ביתנו נראה להם כעמדה קידמית מול פני האויב, ולאשר עלול להתרחש בשטח בבוא היום. ואכן באמת כך היה, אבל אף יריה לא נורתה, כי ברחו טרם בואם במגע. הגרמנים והאוסטרים אכלו טוב, ולבושם הדור. לעומתם

התורכים סבלו מרעב ומקור, בלויים, עם תחלואה רבה. התורכים פשוט לא עמדו יותר, מול מכונת המלחמה של בנות הברית. באותם ימים, היו באים אנשים שונים, רובם קשישים, כדי להשטתח על קברות צדיקים, קבר רחל, הכותל המערבי ובמר להם נפשם, היה עליהם להשאר ללינת ליה בירושלים, כי לא ניתן, לחזור בו ביום ,לשפלה, ואף דרכם לא צלחה להם.

התחבורה דאז, אילצה אותם להגיע לבית יהודי חם להתארח. אבא זכה תמיד במצווה והביאם הביתה (נקודת האיסוף היתה כמובן בית־הכנסת). הם בילו השבת עמנו. היו ביניהם, גם בלויי בגדים, ואמא לא תמיד השלימה עם מחווה זה. הניקיון היה תמיד ברומו של עולמה, הפחד, שלא יקרה דבר לילדות ולכל המשפחה. המחלות הפילו חללים רבים, המגפות השתוללו בכל עוזן. היום אם יש שלשה, ארבעה ילדים במשפחה, היא נקראת־ברוכת ילדים. אני נושאת מספר השנים־עשרה, וכפרס ילודה עוד בת נולדה כ"בקשיש", הברכה היתה שורה בבית.

כל זה העלתי על קצה המזלג, לא אתעלם ואקפח את אמא, שהיא בעצם גידלה אותנו ועיצבה דמותנו. כמה חכמה היתה. ידי זהב היו לה. עם כל העבודות שהיו גבריות, היא ידעה להסתדר. למרות האמצעים הדלים בכלי עזר בימים ההם, כנגרות, אינסטלציה ועוד. ההורים השתדלו להרחיב אופקים, עם כל המצב שהיה.

לכל הפועלים היהודים כערבים, היה אבי, אב לכולם. לאחר מותו, עם גמר המלחמה, החלו לחזור מן הנכר הביתה. כמה ערבים, באו והחזירו לאמא, את גמילות החסד,שאבא נתן והעניק להם. הם לא שכחו לו חסד זה, ומבלי שאמא ידעה על כך דבר. הכספים הוחזרו לאחר שנים, עם שוך המלחמה ספוגת הדם. הם הצליחו להמלט על נפשם, בעזרה זו שאבא העניק להם, מבלי מחשבה שכסף זה יוחזר אי פעם. באחת הפגישות,עם אחד הפועלים הערבים לשעבר, של אבא, שבא להחזיר חובו, הוא פרץ בבכי מר, משנודע לו, על מותו של אבא וכי לא יזכה עוד לראותו. הרגשתי יגונו והתרגשותו הרבה. עוד רבים מהם, לא חסכו דרכם אלינו והחזירו לאמא את גמילות החסדים, בראותם שהיא נשארה, עם ארבע ילדות קטנות בחוסר כל. הם ממשו את מילת הכבוד לאבא וקימו הבטחתם. יש לציין בצער רב, שאף לא יהודי אחד , החזיר אגורה שחוקה. גם כאלו, שאמא ידעה עליהם שנעזרו ע"י אבא, בשעת צרה.

בבתי האונגרים שבירושלים, מענקי השכונות הדתיות, היה לנו מחסני עצים לבנית גגות, כלי עבודה ועוד ציוד ששווה הרבה כסף. איש לא נראה באופק. מעולם לא הוחזר דבר, למרות המצב הקשה, רצתה אמא, לתת לילדות, את כל האפשרויות להתפתח ולהגיע לעצמאות, כל אחת לפי דרכה, אך החיים הכתיבו אחרת. לא ניתן ללכת בתלם הלימודים , בו רצינו עד הסוף, כי כל תהפוכות הזמן ההוא לא אפשר זאת. בלי להגשים חלומות, כמו כל נערה , בכל הדורות ובכל הזמנים. למי ששפר עליה גורלה, ולמי לא. הגורל העוור, הכתיב לכולן, הדרך בה ילכו, אל העתיד הבלתי ידוע. כרגע, עבורי, העתיד ממני והלאה. רק עז רצוני, כי לכם הילדים, לכולכם, יהיה עתיד טוב יותר, רוגע ומהנה. נקוה לעולם נשגב שמצפים לו הכל.

הפעם. זעיר פה, זעיר שם, עוד תמונה רחוקה מלהיות שלמה ומשקפת תקופה ארוכה. רק קצת התרפקות ותו לא. גם זו לפעמים צורה, או דרך נאותה ומועילה דיה לזמן מה.

עוד פרק, מתקופת ילדותי ושנות חיי הראשונות. בכל שעת פנאי, לאחר הלימודים, היו אוספים אותנו, הילדות בחצר הבית ובעבודה משותפת, היינו מבררות ומנקות מכל פסולת, את גרגרי החיטה, כדי להביאם לטחנת הקמח, עבור אפית הלחם לאחר מכן. אבא היה מעמיס על חמור את החיטה מנופה ונקיה והביאם לטחנה אשר ברשות המשפחה. בחצות הלילה היה יוצא, לדרך לא דרך, בין סלעים, תהומות פעורים והיה צריך למשנה זהירות. לא היה ספק בסכנה האורבת בכל פינה, שלא להתדרדר וליפול בעלטה זו תהומה ולא לשוב עוד לעולם הביתה. בכל מקום, היו בורות , שחצבו מהן אבנים לבנית בתים. כך רבתה הסכנה, כשמסביב שממה, מקומות חשוכי אל, איש לא העז לצאת מביתו בשעות אלו, ולא נראתה נפש חיה בחוץ. בימים ההם דממת מוות כבשה הכל. רק יללות ופחד משועלים ותנים, כלבים שוטים מזי רעב וכלבת שלטו בכל. איש לא הטריח עצמו לחסל נגע זה, ובלילות, היה הדבר בלתי נסבל. הממשלה התורכית לא תפקדה בשום תחום, כפי שצריך.

אבא היה אדם חזק מאד, עז נפש לבלי חת, לא מש מהבית מבלי אקדחו, וגם ידע להשתמש בו בצורה יעילה. לפני עלות השחר, חזר עם קמח יפה וטוב, שהספיק לכלכלת המשפחה למשך שבועות רבים. כך חזר על עצמו, מדי פעם, כאשר שער החצר נסגר בעת עבודת כפיים זו, ועין זרה לא תפזול לנעשה פנימה. לא התנזרנו מכל עבודה, גם רחיים בנה אבא, משתי אבנים גדולות, אשר סיתת במו ידיו, לשני משטחים עגולים,באבן העליונה היתה גומה לשים בה את גרגרי החיטה וידית הותקנה והסתובבה בעזרת הידים, כדי לגרוס גריסים, כאשר מתחתן, נפרשה מפה נקיה, לקלוט הגריסים (בורגול – כנראה בתורכית). בעקר היה זה לבישול, כמו אורז, לתוספת נכבדה, לחמין של שבת. גם מה סולת שהיתה בנפרד, היו עושים פתיתים (קוסקוס). היום , כל זאת נמכר בחבילות כשאר האיטריות. בימים ההם היה זה עשוי על טהרת הביצים, בעקר בעונת ההטלה הגדולה, היו מזמינים, אשה מקצועית, לרוב מבנות קווקז, או קורדיסטאן. הכינו למעלה ממאה ביצים, קמח ומעט מים.

סיפור

האשה ישבה כל היום ועבדה בישיבה מזרחית, כמובן על הריצפה, כשלמרגלותיה, פרוסים סדינים נקיים, כדי לאסוף וליבש התוצרת לאחר מכן בתוך הבית. זאת, עם הפסקות לאכילה ושתיה. אז חיה הבית מלא מזון טעים לזמן ממושך. מעדן מלכים, לאחר בישולו. חכלי היחיד היה הנפת. גם גפרורים, לא תמיד נמצאו בשוק באותם ימים. אבל יהודי ממציא פטנטים, מסתדר תמיד עם כל מצב. זכוכית מגדלת, מלאה תפקיד חשוב ומכובד באנרגיה. צריך היה רק את קרני חשמש. כל ילדה התנדבה להדליק לאבא את סיגריה שלו, שהכין במו ידיו, מטבק וניר חמיוחד לזה. לא היו אז סיגריות מן המוכן. כל אחד, לפי צרכיו הכין לעצמו את הנדרש ולפי הרגלי העישון שלו. הגפרורים, משיברי עץ שהפכום לשבבים קטנים, לא אחידים. בין כלי העבודה וחמרי הבניה, נמצא גם, אבק שרפה וגפרית, להכנת פיצוץ הסלעים הגדולים כדי לחצוב מהן אבנים לבניה. את הגופרית המיסו על אש קטנה , בכף, בזהירות רבה, עד כי הפכה נוזלית, טבלו את קצות השבבים, והפכום לגפרורים, אשר הודלקו באור השמש, בעזרת זכוכית המגדלת, מנורה דלוקה או גחלי פחמים שבישלו עליהן את הארוחות. זוהי סקיצה קצרה בלבד, של בית אמא ואבא. קצת היסטוריה פרטית, שלי, ושל תקופת מלחמת העולם הראשונה.

איך נשארנו בחיים, זאת אני שואלת ואין לי מענה. הגורל והמזל שפר עלינו והאיר לנו פניו, כדי להמשיך השושלת ולספר במקצת, על חקורות אותנו ולקוות לעתיד טוב יותר, לימים יבואו על ילדי ועל כולם גם יחד.

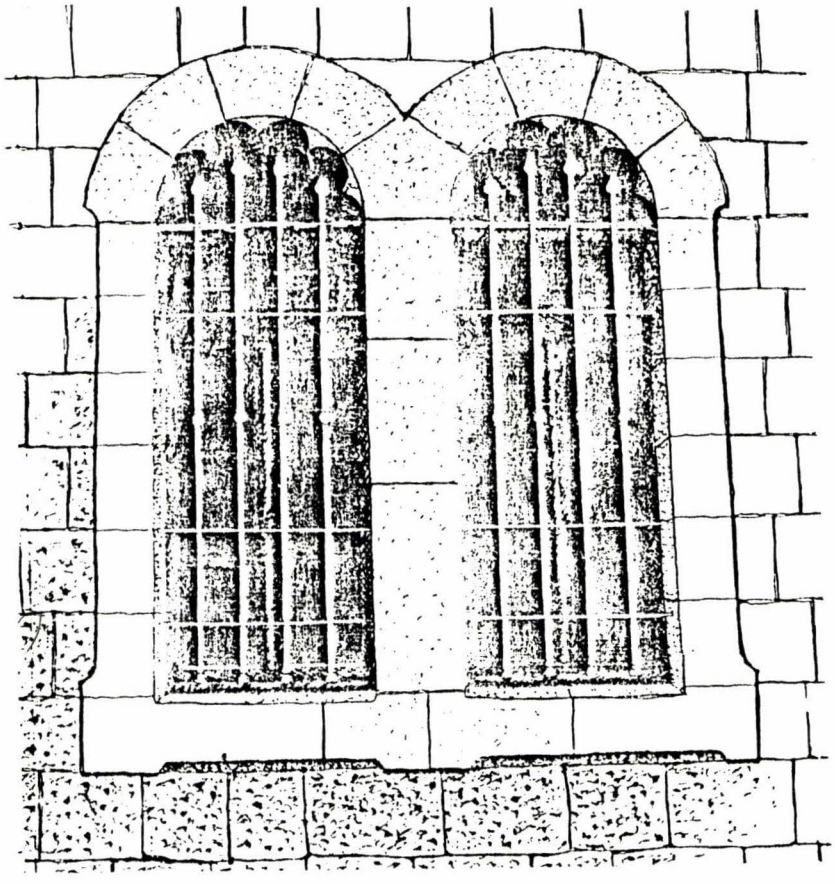

בית החולים שערי צדק, בראשית המאה

בית חלומותי

את בית־הכנסת, בו התפללו אבותי, בנה אבא ז"ל עוד בטרם נולדתי.חלק גדול מאבני הבניה, נחצבו ונלקחו, בקרבת מקום. פוצצו סלעים גדולים ובהדרכת אבי, התאימו הסתתים את הסלעים לאבני בנין, לפי צרכי בית־הכנסת. לאחר שהתהווה בור גדול ועמוק, כולו סלע אחיד וענקי, החליט אבא לקנות את כל השטח, לסלק את שארית האבנים שנשארו בו, ליישר ולטייח אותו, והכשירהו לבור מים – כאשר לאחר מכן נבנתה עליו חצר ביתנו. על שאר השטח הקים, אבא את בית מגורנו, על שתי קומותיו, כי הוא עמד במדרון ההר. בקומה הראשונה הוקם מחסן גדול ומעליו, בית בן ארבעה חדרים ומטבח גדול. הדבר היה מרשים ביותר מכיוון שאיש לא חלם אז על נוחיות כזאת. הותקנו ברזי מים – ברז אחד במטבח ואחד באמבטיה, ואף דבר זה לא היה לאיש. כולם הלכו לבית־המרחץ. ברז שלישי היה בחצר, לשטיפת הרצפות ולכביסה. כן היתה משאבת יד. ילדי השכונה נהנו ממשחק זה ובינתיים התמלא הדוד, שהיה על עלית הגג, במים צוננים. מגבלה אחת היתה להם – כי היו מים קרים בלבד. כמובן שגם הדליים היו שותפים בדלית המים, כשהמשאבה לא נענתה, או כשהיו בה מדי פעם, תקלות. אז יבשו כל הברזים. אך תמיד עמד, לפיר גדול עשוי חימר, עם מים קרים ומסוננים – לשתיה ובישול.

הדוד שעל הגג, מתחת לרעפים, היה בעל תפוסה של שמונה עשר פחי מים. בעמל רב העלו את המים בשאיבת ידים ובעזרת מנוף קטן. כך התנהל הכל בשאננות, כשהמלאכה מרובה והכל משרת את הכל – עד בוא מלחמת העולם הראשונה, שהפכה את הקערה על פיה. עם סיום בנית בית זה על שתי קומותיו, נשאר עוד שטח עבור הגינה, על עצי הפרי והפרחים המרובים. בשארית השטח, נשאר מקום, לעוד מבנה של חדר גדול, עם בסיס איתן, שאבא עמד להקים בו דירה. החלק העליון נשאר עומד באמצע הבנה ולא הספיק להשלימו, כך נשאר עד היום הזה.

חתונה ורכבת

בשנת 1910 או 1911 נסענו לחתונה משפחתית ליפו. לא אזכור אם היתה זאת שכונת "נוה צדק" או "נוה שלום". בעצם, התגוררו שם כל יהודי העיר יפו. ההורים הזמינו לעצמם מלון שנקרא אז "הוטל בלה־ויסטה" – שאולי היה היחיד על חוף ימה של יפו.

כשהגענו לתחנת הרכבת של ירושלים, היה עלינו לחכות קצת – עד לכניסה לתחנה פנימה – כשהכרטיסים כבר בידינו. והנה נגשה אל אמא שלי איזו גברת עם כובע רחב שוליים, עם כל מיני קישורים, וביקשה "להשאילני" לכמה דקות. אמא אחזה אז בידי, כי רוב הילדים אינם יכולים לעמוד בסבלנות זמן רב ואוהבים לשוטט בכל מקום וגם להעלם מהעיניים בין ההמון. לא הבינותי וגם לא הקשבתי במה היה מדובר. אמא הרשתה לי לגשת עם גברת זו אל מוכר הכרטיסים, כשהגברת מרימה אותי בידיה להציגני. רצונה היה פשוט לקנות כרטיס בחצי מחיר, שמשלמים עבור ילדים. זה היה עבור בתה, עלמה גבוהה וגדולה במיוחד, שעמדה והשקיפה מהצד. אני רצתי חזרה לאמי והמשכנו לחכות. הייתי אז כבת חמש. אם השתלמה לה תחבולה זו בהמשך הדרך ברכבת – זה לא נודע לי. אבל הבינותי, משום מה, שכאן משהו לא כשורה – דבר הקשור בשקר, ואסור לשקר. עד היום אני זוכרת את כל התמונה הזאת בבהירות כה רבה, ועל־כן זה העסיק אותי זמן רב לאחר מכן.

ובכן, הגענו ליפו, לאחר נסיעה של שעות רבות. זו היתה הפעם הראשונה שראיתי את הרכבת וגם נסעתי בה. אבא שלי היה רגיל לנסיעות ברכבת מכיוון שהיה קשור בכמה עבודות שהיו לו ביפו. אגב, כשחנכו את הרכבת לנסיעה הראשונה בה, היה אבא בין הראשונים שעלו עליה. הזמינו את כל הקהל לבוא ולנסוע הלוך וחזור. אבא היה בין המתנדבים הראשונים – ללא פחד מהעגלה הארוכה הנוסעת בלי סוסים... רבים לא העזו לסכן עצמם ולהיות שפני נסיון.

מכל הילדות בבית בחרו בי לנסיעה זו. כנראה שהייתי חולה וחלשה לפני כן ולקחוני בהמלצת הרופא – שצריך להחליף את האוויר. גם אחותי הגדולה יותר, שרה, הצטרפה לנסיעה זו – כדי שההורים יוכלו להתפנות יותר ולא אהיה צמודה לסינרה של אמא.

אנו, הילדות, נשארנו ללון אצל המשפחה המארחת. אבא היה השושבין הראשי בחתונה, כי עזר בהרבה להשיא את בת הדודה, הכלה, שהיתה בחוסר־כל. אחותי שרה שמרה עלי מאד והשתדלה להנעים את זמני. גם לה היה הכל חדש וסקרנותה גדולה לכל מראות עיניה. כשעה או יותר, לאחר טקס החופה, לקחה אותי מהמולת הקהל והלכנו לחוף הים. אחותי היתה כבת אחת עשרה. ידעה מושג "ים" מהו, אולי מסיפורים או מתמונות. לא היתה אפשרות שנטעה בדרכנו לשוב אל בית המשפחה, למרות שלא הכרנו את המקום, כי ראינו את הים ממרחק לא רב. איזה פחד תקף אותי לראות דבר גדול כזה, שאין לו סוף! כל הזמן רועש, גועש, מתנועע ומתקדם לעברנו. לא קלטתי שזה מים בלבד. השמש כבר היתה שקועה חצייה בים הזועם. היתה שעת בין הערביים. כדור אש גדול השקיף עלינו באופק והיה כחיה רעה, המתקרבת מדי פעם יותר ויותר, ורוצה להתקיף אותי. אחותי ניסתה להרגיעני – היה חבל לעזוב את המקום, מוקסמת כולה ממראה עיניה. ואני בשלי, עומדת ובוכה והפחד אינו מרפה ממני.

חזרנו הביתה למקום בו התארחנו. היינו הרבה ילדים שם והציעו מצעים מקיר לקיר. ישנו כולנו ונרדמנו אחרי יום ארוך ומלא רשמים. למחרת הלכנו לראות את ההורים בבית המלון, שהיה בקרבת מקום. כבר שקטה אני יותר מיום אתמול. אבל משהו חדש ומופלא, מבחינה טכנולוגית העסיק אותי מאד – המלון על שתי קומותיו. למעלה חדרי שינה לאורחים ולמטה, בקומת הקרקע, חדר אוכל, סאלון, מטבח ועוד כמה חדרים לבעליהם. האנשים באו על מנת להתרחץ בים, ולא כבילוי אלא לריפוי בלבד. גם שבועיים רחצה בים, זה מה שהוא. אני לא טבלתי אפילו את רגלי בים – הפחד לא פג. מהקומה העליונה השתלשל סולם מדרגות עשויות עץ, קשורות בשרשראות ברזל חזקות מאד – לבטחון העולים והיורדים. קשרו את קצות המדרגות לקרקע, עם ווים שהיו תקועים לשם יציבות יתר, וישר לים – כמה עשרות מטר בלבד – לנוחיות האורחים שלא יעברו דרך הקומה הראשונה. לקראת ערב העלו בחזרה את הסולם הזה. אספו וגלגלו אותו כלפי מעלה. סגרו את הים, סגרו את המרפסת ("הבלקון"), שלא יחדרו ויכנסו אנשים שאינם רצויים שם. הבטחון היה מלא ושקטו כולם – עד למחרת בבוקר. שוב הורד הסולם לשמושו היומיומי – והים נפתח בחזרה.

בורות המים

בילדותי, לא היו מקררים – לא של קרח ולא של חשמל, לשמירת האוכל. צריך היה לבשל יום יום מחדש ולקנות את המצרכים, לעתים קרובות ביותר. האשה במשפחה נאלצה לבלות, את רוב זמנה במטבח. לכן בנתה משפחה ארון אוויר, תלוי על הקיר מחוץ לבית, בחצר. רובם גרו עם חצר פנימית, שנסגרה בכל עת, בעיקר בלילה. הארון, או הכלוב הזה, היה גדול פחות או יותר – הכל לפי צריכת המשפחה. העמידו אותו בגובה כזה שחתול לא יהיה השותף העיקרי לו. ארונות כלובים אלו הכינה כל משפחה ממסגרת עץ פשוטה ומסביב רשת, שנסגרה איך שהו, כדי שהחתול "לא יתפוס את הפטנט". אצלנו היה גם ארון תלוי מהגג, מתחת לרעפים. קדקדו קשור בחבל, שתחילתו גלגל בינוני, אשר ניתן היה להעלותו ולהורידו לגובה הרצוי והנוח – להכנסת כל המאכלים ולהוצאתם בכל שעת הצורך. דבר זה נעשה ע"י משיכת חבל ארוך, שנקשר לאחד העמודים עליהם נשען הגג בחצר. היו לנו מוצרי חלב לרוב ונהנינו מהרבה מאכלי חלב. חמאה, גבינות ועוד. תמיד היתה פרה אחת בבית, כלומר: במחסן שבקומה הראשונה. ואם נשאר חלב, הרתיחו אותו בשנית, שלא יחמיץ, והיה זה אף טעים יותר.

אבל כשיש רצון לאכול אבטיח קר – זה משהו אחר. כאן בור המים שימש כמעין מקרר. הכניסו אבטיח לשקיק בד מתאים, קשרו את השקיק לדלי ששאבו בו את מי הבור וגם הדלי נקשר – שבמקרה שיתהפך ואז אין מה לאכול יותר... המים היו קרים מאד בתחתית הבור. לכן הורידו הכל עד הסוף, למשך כמה שעות. בעיקר היה זמן בשבת להתעסק עם זאת. האבטיח היה באמת קר כשישבנו לסעודה השלישית של שבת (והנה לכם "עונג שבת"). איך אמרו אצלנו? – "בלה בטיח".

בכל שכונה היה בור מים משותף לכל השכנים. הבתים נבנו אז כיחידה אחת גדולה וארוכה כמו גטו – הכל תחת גג אחד. בימי גשם זרמו המים מכל המרזבים לאותו בור, שהיה גדול במיוחד, על מנת לספק את כל המים לשימוש חפשי, ללא הגבלה. אבל בשנות בצורת, עם סוף הקיץ, נאלצו לקנות מים. את אלה סיפקו הערבים שבאו עם פרדות וארבעה פחים, בשני ארגזי עץ על גבן, שהביאו מליפתא – הכפר הקרוב שמעיינות רבים זרמו בו. כן קנו מים גם מנאדות עשויים עור עזים. לנו היה בור פרטי משלנו. כשאבא בנה את ביתנו, היתה משימתו הראשונה להקים בור לימי הגשמים. שמרנו מאד על נקיון המים, בכך שלא נתנו למי הגשמים הראשונים לזרום לבור. פקק ענקי סגר על כניסת המים והם כוונו לשדות – עד שראינו שהגגות נשטפו היטב והמים צלולים. אז פתחו את הפקקים המיוחדים שאבא הכין ודרך מסננת עברו וזרמו המים לבור. לכל משפחה היו כמה פחים להובלת המים. חתכו והורידו את המכסה והתקינו בו ידית עץ, לרוחב הפח, וכך הובילום לכלי קיבול שנקרא "טנז'ה". את טבעות הברזל שהיו עליו, כשהיה עוד הנפט בו, הורידו, אספו אותן והרכיבו מהן שרשרת ארוכה לקשרה לדלי, שקראו לו "קוּבֶּה" או "קובו" בספרדית. אבל השימוש בהן היה כמעט אחיד. כל פעם שמפלס המים ירד בסוף הקיץ, היה צריך להוסיף עוד טבעות, ששולבו עם יתרת החבל. אצלנו היה חישוק ברזל בהתאם לגודל פי הבור. על חישוק זה נתלו כמה שרשראות קצרות, כשבקצהן ווים שעוקמו כמו, להבדיל אלף הבדלות, הווים באיטליזים. והיה אם צלל דלי ושקע בתחתית עם התפרקות אחת החוליות או סתם החליק מהידים הרטובות – היה זה החישוק המציל הראשי. לפעמים עמלו זמן רב לדלות אותם ולפעמים דגו אותם מיד כשהסתבכו בווים אלה. קראו לזאת "גנז'ה" בספרדית. תפקידם היה זהה. כל השכנים באו תמיד לשאול כלי זה, שלפעמים שלו בו כמה דליים גם יחד. מריבות לא חסרו כשהסתבכו החבלים או השרשראות וטבעו ביחד בבור. גם הרכילויות פרחו שם, כי מקום מפגש אידיאלי כזה לא מזדמן כל יום. למי היה פנאי לבקר שכנה או איש את רעהו – לשיחות סרק?

כל התופעות הללו היו מאתנו והלאה. שמרנו מרחק ולא היה לנו עסק עם איש – חוץ מהמפגשים, בשבתות ובחגים, כשהתפללו בבית הכנסת.

ביתנו היה מבצרנו.

כוכב שביט

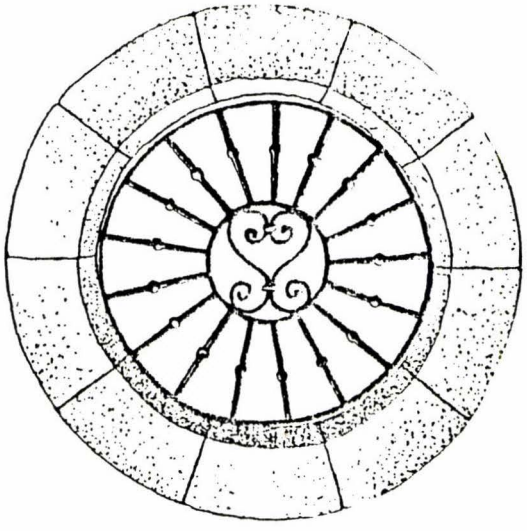
מאורע שארע בדרכי, בימי ילדותי, נפתר ופוענח לי בימים אלה, לאחר שבעים ושש שנה. לא הבנתי אז מה הקשר, לתופעה מוזרה, שעמדה להתחולל. הרדיו והטלוויזיה החזירו אותי לימים עברו והשלימו תמונה שעוררה בי נשכחות. ההודעה היתה, שאחת לשבעים ושש שנה, מופיע כוכב השביט "האלי" (אגב, השם "שביט" הוא בארמית), בשמי כדור הארץ.

בשנת 1910, בהיותי ילדה קטנה, נפל פחד בשכונתנו, כי עומד לקרות אסון גדול. אמרו – ולא פרשו. היה ליל קיץ, ירח מלא, בירושלים. פחד בל יתואר נפל על האנשים בגלל כרזה שיצאה מבית־הכנסת, לאחר התפילה.הודעת הכרזה היתה מרעישה ביותר: הנה, העולם עומד להתהפך הלילה! עוד הלילה! כן, ומיד! הנה זה בא!הבהלה אחזה את כולם על הבלתי נודע, הצפוי להתרחש מול עיננו,תוך זמן קצר ביותר. ובינתיים לילה רודף לילה ומי בטוח שלא יקרה הדבר מחר או מחרתיים. במוקדם או במאוחר בוא יבוא. דבר זה הציק לכולם עם רדת הלילה, הדיר שינה מעיני מבוגרים עוד ימים רבים. שיחות היום נמשכו והרוחות לא נרגעו במהרה. השאלה בפי כל היתה: למה ומדוע עומד העולם להתהפך? בוודאי אצבע אלוהים היא. כך כתוב בספרים הקדושים וזה מוזכר גם בתלמוד. כך פרשו זאת רבים, כל אחד בדרכו שלו. והוא הדבר שגרם לכל הבהלה עם צאת קהל המתפללים מבית הכנסת. הפחד הדביק את כולם.

בינתיים לא קרה מאומה. היקום נשאר עומד על תילו. עובדה זו ממחישה את היותי כאן, לספר את כל חוויותי אז. בעצם, שכחתי זאת עד היום הזה – כאילו זה עתה קרה הדבר. הפגיעה היתה קשה בדרכי החיים לאחר מכן. אני, כמובן, לא הבינותי הרבה מכל הסובב אותי. אבל חשתי כי כולם אחוזי פחד וחלחלה גדולים. הרגישו בכל אתר ואתר , שכולם היו המומים ואובדי עצות. מה יהיה על הילדים? איך נעבור את הלילה ונצא ממנו בשלום? והאם נצא ממנו בכלל? וכי דבר קטן הוא בעינכם? – "העולם עומד להתהפך" אסון שאיש לא ישורנו. ובכן, העצות רבות מספור, עצה רודפת רעותה, אווירת הלם שולטת בכל. בני השכונה נאספו ובאו. כבר כמעט חצות. איש אינו נותן תנומה לעינו.

מחוץ לחצר ביתנו, ליד השער, עמדו כמה אבנים גדולות ומסותתות, ששימשו למקום ישיבה. מקום קריר ומרכז הבידור של השכונה. האנשים ישובים על האבנים הללו , מודאגים עד עימקי נפשם, מטכסים עצה. הפחד מורט העצבים היה בעיני כולם. בין כל העצות שהושמעו היתה אחת – אותה אזכורה משום מה במיוחד, כי נראתה סבירה ביותר, והיא: המבוגרים ישארו כל הלילה ערים מחוץ לבית, לקבל את הבלתי נודע. הילדים הרי לא יחזיקו מעמד ויש להשכיבם לישון על מצע מתחת למיטות. הרי העולם יתהפך... נו? נמצא עצמנו בבוקר על המיטה? זה היה הרע במיעוטו. לי זה נראה הגיוני ביותר, כמו קוביה המתהפכת ונשארת שלמה על צידה האחר. אבל שהכל יחרב ולא תשאר אבן על אבן – עד כדי כך עוד לא פעל דמיוני, שהיה עדיין בחיתוליו.זה היה כל כך בלתי משמעותי ורחוק מבינתי. הכל נקלט במעורפל. . .

בהיותי אז ילדה בת ארבע וכמה חודשים, רזה וצנומה, מצאתי בינתיים מקלט בחיקה של אמא שלי – המקום הבטוח ביותר. אחות אחרת מצאה מסתור בחיק אבא. עצות רדפו עצות. האוזניים קשובות וכולם בחוץ שומרים על ערנות מירבית. הידים קבולות ואין מושיע – כולם נתונים בחסדי שמים ולרחמיהם... עם בוקר ואני במיטה. וראה זה פלא – קשה, קשה להאמין – הכל כתמול שלשום...

בידור

כל מופע שבא אי פעם לירושלים, לבדר את הקהל, אשר לא היה משופע ומפונק, ברוב טוב ושמחות, היה אבא הראשון, להזמין כרטיסים לכל המשפחה. ז"א האשה והילדים. הוא עצמו לא התפנה לכך, כי עסוקיו כה רבים היו, מכדי לשתף עצמו בכל שמחה. בית מגורנו, היה רחוק ממרכז העיר, זאת אומרת מהעיר העתיקה, ששם רוכז המסחר הגדול שהיה בידי היהודים. אבא הזמין תמיד עגלה הלוך וחזור הביתה. היו אלו עגלות רתומות לשני סוסים ופעמונים לצווארם. זה בלבד היה בו לסבר אזנם של הילדים. שמועה פשטה בעיר, שהגיע קרקס גדול בפעם הראשונה! נו אנחנו שם, עגלת, סוסים, פעמונים וכל השאר. כל זה היה לפני המלחמה הראשונה. לאחר מכן, נסגרו כל הדרכים לארץ, ונותקו מהעולם.

באותה תקופה בנה אבא את בנק אפ'ק בחברון, כיום ב.ל.ל., אחד הסניפים הראשונים בארץ. חברון היתה עיר עברית ממש. ישוב יהודי גדול, התרכז שם ורוב המסחר והעסקים היו בידים יהודיות, כמו בירושלים. הוזמנו לחנוכת הבית, כל המשפחה יצאה לדרך, ולא פשוט היה הדבר, כי לבד לא העז איש לנסוע מבחינה בטחונית, כך שהצטרפו אלינו עוד כמה משפחות, שרצו לעלות למערת המכפלה, לקיברי האבות. כל משפחה, הזמינה דליג'נס אחד. הקימו את הילדים בחצות, להתכונן לצאת לדרך. אבא הזמין אף הוא דליג'נס – עגלה נוחה ומרווחת בה מקום לכל הילדים ולצידה לדרך. עם שני סוסים בראש, וכמובן פעמונים, עוד עגלה למשפחת בר"ן מיוחס מנהל בית־הספר לבנים וכן למשפחת ילין, שהיו אגב גיסים, חתניו של ר' יחיאל מיכל פינס ז"ל. בשתים בלילה, יצאה כל החבורה הזאת, כשבשמים נוצצים הכוכבים הזוהרים. מעולם לא ראיתי כל כך הרבה כוכבים בשמים. הקדמנו לצאת, כשעוד קריר בחוץ, כדי להגיע לחברון עם שחר. הדרך היתה מפרכת ביותר, העגלונים, לא נתנו להמשיך דרכנו עד אשר ,הסוסים ינוחו וינפשו פעמיים לחניה.כשהגענו, סוף סוף, יקדה השמש מעל לראשנו, היה יום חם במיוחד. כל היום שתינו ולא רווינו, הצמאון העיק עלינו מאד.

את חגיגת חנוכת הבית אני זוכרת במעורפל, אבל את מערת המכפלה, לא שכחתי מעולם. הרושם היה גדול, קצת אימה לראות קיר ענק וגבוה, זה השאיר רישומו עלי ימים רבים. לא הורשנו לעלות יותר משבע מדרגות, הסיפוק הגדול היה למבוגרים, בעלותם מדרגות אלו ולשפוך תחינתם בפני בורא עולם, זהו מאורע שלא כל יום וכל אחד זוכה לו. איך נגמר יום גדוש רשמים זה, לא אזכורה.בחזרה ישנו כל הדרך, ומצאתי עצמי במיטה למחרת בבוקר. שום רעש של אבנים למרגלותינו, דהרת סוסים ופעמונים לא העירונו. באנו בשלום הביתה.

עם התחלת הראינוע בעולם, זכינו גם אנו לחוויה בלתי נשכחת. בנחלת שבעה, אחת השכונות הראשונות של ירושלים, מחוץ לחומות העיר העתיקה, ובקירבתה, בנתה גם משפחת פינגולד כמה דירות וכן אולם לשמחות והצגות, שיוכל לאכלס כמה מאות אנשים. אז החלה תופעה חדשה בעולם שנקרא "סינימה". ובכן יש סינימה פינגולד. אבא הזמין כרטיסים למשפחה, עגלה וסוסים הלוך ושוב הביתה. הכל יפה וטוב שרק יהיה למשפחה בילוי נעים. לא ידענו בכלל מה מחכה לנו שם. יש סינימה – הולכים. לא ברור שום דבר לגבי המופע, הכל חסוי ומבולבל ביותר. ראשית מצאנו מקום טוב באמצע, (בדיוק כך היה) השורות הראשונות נתפסו זה כבר (וזה היה למזלנו) המולה גדולה,לפנינו יושבים שני נגנים, אחד בכינור ואחד בקלרניט. הכרנו אותם ככלי זמרים מהחתונות. על המסך משהו מיוחד, לא מוגדר, מנגינה ללא קשר למה שמתרחש מול עיננו.אנשים רבים ,כולם רצים ממהרים, לשום מקום, וישר עלינו. והנה קורה ופתאום החלו פרשים עם סוסים גדולים מאד ורכבת ענקית. כולם מתקרבים ועולים עלינו חזיתית. עוד רגע עמדו לבלוע אותנו ולדרוס ולהרוג את כל הילדים. זה כבר היה למעלה מבינתנו, הפחד אחז בכולנו, צעקות הילדים החרישו אזניים מבכי. לבוא להרוג ילדים על לא עוול בכפם! הבהלה היתה גדולה. כולם החלו לברוח לכל עבר, להחבא בין שפולי שמלתה של אמא. ואיפוא לוקחים כל כך הרבה אמהות! ומקום מחבוא, מתחת לספסלים או הכסאות לא ניתן היה כבר למצוא מסתור....

עד כמה שזכור לי, היתה דלת אחת לכניסה וכמובן גם לבריחה. רבים מהילדים לא חזרו יבשים הביתה... העגלה עמדה לרשותנו וחזרנו בשלום הביתה, כל עוד נפשנו בנו (ממש כיף לא נורמלי...).

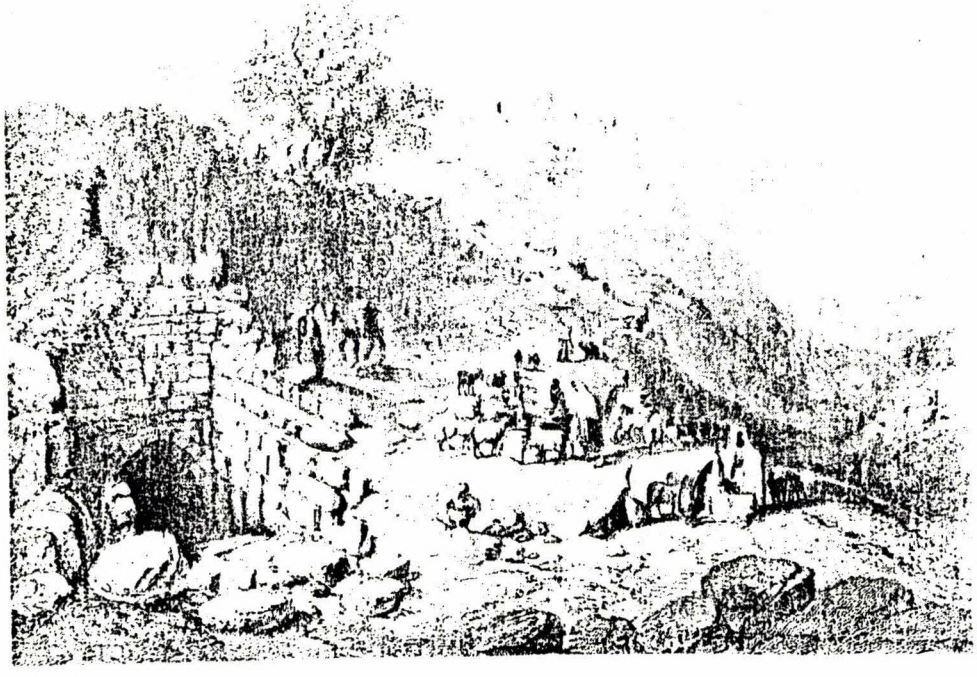
ארכיאולוגיה

אני בת תקופה ארכיאולוגית כל שהיא באמת. האם ראיתם ממצאים במוזאונים שונים, בארץ ובעולם ? בדי חרס שמצאו במקומות שונים בארץ ובעולם. שבורים הם ומכל השברים האלה הרכיבו מחדש את אותם כדים מנופצים, למשמרת ותצוגה. הכלים נאספו מכל מיני חפירות, שנוקו ונבדקו מחדש, כל זאת במוזאונים. אנו לא הלכנו לשם, המוזאון הגיע ישר אלינו.

בזמנו בישלו בכדי חרס, כל התבשילים הוכנו רק בסירים אלה, אבל קרה גם שכלים נשברו ולעיתים קרובות למדי. כל חלקי הסיר נאספו ונשמרו עד בוא הגואל. איש יהודי היה, בעל מקצוע במיוחד לעבודות אלה. הדביק את כל השברים, בעיקר היו שברים בתחתית הסיר כתוצאה מדפיקה מיותרת. לאחר ייבוש החלקים שאוחדו אחד לרעהו החלה המלאכה. בתוספת חתיכת פח עגולה, שגזרו מפח נפט לשעבר, חתיכה זו הוצמדה וכיסתה את כל חרפת הסיר מבחוץ. אחר החל לרשת את הכל. החל מהאזנים למעלה, אותן ידיות שנאחזו בסירים להעברתם ממקום למקום. חוט ברזל דק וגמיש היה כדי להקל על המלאכה. כך קשר, שילב והידק כשהפח בין הסיר והרשת. הסיר חזר לתפקידו הקודם כאילו לא קרה לו דבר, ובישל בו עוד שנים רבות, עד שגמר את שירותו ולא היה סיכוי להחזירו למוטב.

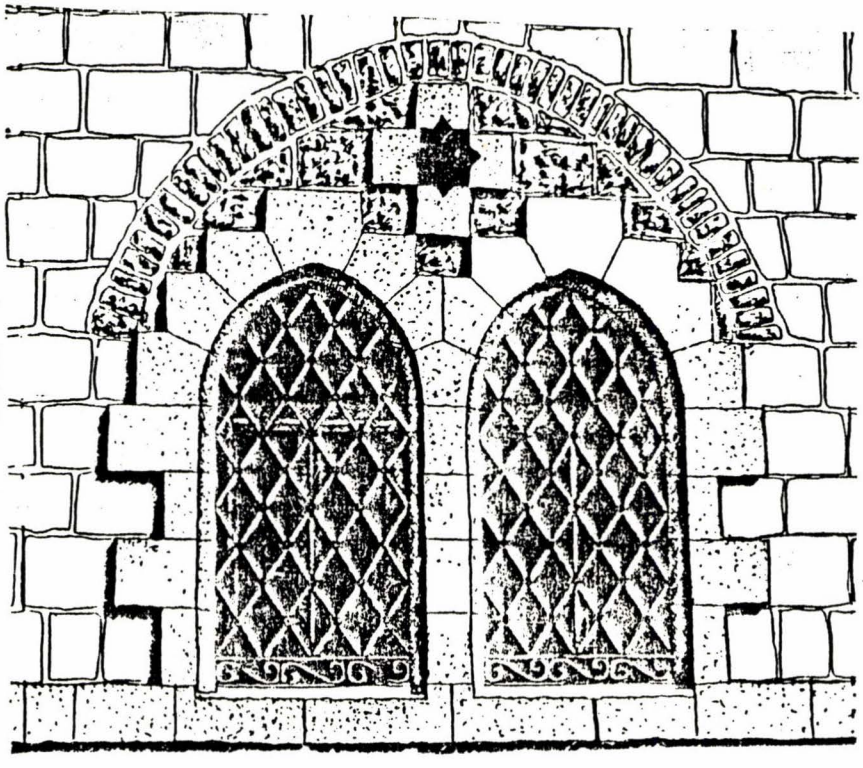
באותו יום שהגיע יהודי זה באו כל השכנות עם ה"פזלים" שלהן להתקין סיר חדש, התברר שגם בביתן נשברו כלים, וליהודי היתה שמחה וששון ויום עבודה מלא.

מעין הגיחון, 1844
מעין הגיחון, אחד ממקורות המים החשובים של י-ם. בדורות קודמים נהרו תושבי העיר וכן עולי הרגל למקום זה להרוות את צמאונם וכן להשקות את בהמותיהם.
מימין, במקום שנראים השקתות והצאן, נמצא כיום בית הספר של הכפר סילואן.

הנטרפרז'

עוד בטרם הגיעו לעולם סירטי הסינימה, שעם הזמן הפכו לראינוע וקולנוע, אנו הילדים התמוגגנו כבר אז מבידור זה בתחילת המאה. ממש הרגין את לב הילדים.לשכונה היה מופיע ערבי, כשעל כתפיו ארגז פלא, עם רגלים תואמות לגובה ספסל קטן, שהיה עמו עבור שני ילדים לישיבה בנוחיות. שאר הילדים עמדו וחכו בסבלנות, לתורם. הארגז נקרא הנטרפז'. (בידור, הצגה בערבית). החלק העליון היה פתוח, כדי שאור היום יכנס ויאיר את התמונות שבפנים הארגז. שני מקלות מזדקרים מעל, כדי שיוכלו להפעילם משני קצות הארגז.סביב המקלות ניר ארוך, שהיה מודבק מהרבה תמונות של עתונים שונים או מכל הבא ליד, שאסף אותו ערבי. גלגל אותם בשתי הקצוות כעין מגילה, להבדיל. בחזית היתה זכוכית מגדלת, לכל ילד לחוד בגודל פניהם, כששני זוגות עינים נעוצות ומשקיפות פנימה בשקיקה רבה. הערבי מתחיל לספר ולזמר חליפות על תוכן הענינים של התמונות הרצות בפנים, כיאה למאורע חשוב זה. עם נתינת הכסף, ז"א עשיריה תורכית, ממש מטבע קשה. ערכו היה [illegible] מיל אחד לאחר מכן. עם נתינת עשיריה חדשה, היו הילדים מתחלפים, ואותו פזמון היה חוזר על עצמו.כשהכל מתחיל מהסוף להתחלה. ככה הספיקו כל הילדים לראות ולשמוע מהנעשה בעולם כולו. כך סלסל בגרונו, עד שכל הילדים באו על סיפוקם, ממראות עיניהם. הנה לכם יום בידור ובילוי נעים, כשכל סרט אורכו כחמישה עד עשרה רגעים, וזה צריך להעשיר את הדמיון ליום שלם לפחות. ממש כיף לא נורמלי.

אליהו הנביא

כבר בימי חג הפורים, נחו בארון הנעלים החדשות ושאר הבגדים, שנתפרו לחג הפסח. מציצים בהם מדי פעם, לפעמים מודדים גם נעל ומחזירים הכל למקום מחבואם – עד בוא שעתם ללבישה ולנעילה. מחכים בערגה לאותו חג פסח, הממשמש ובא, הנראה כבר באופק. הארון על כל תכולתו שותק. "לא מזיז לו" שום דבר שם בפנים. מדוע חודש אדר הוא כה ארוך – יותר מכל שאר הירחים של השנה? איך נמשכים הימים לאיטם... מתחילה הספירה אחורה – חולף יום ועוד יום וההמתנה מתקצרת, הגאולה קרובה, הנה היא מגיעה. איזו שמחה בלב כל הילדים, בכל בית, האביב מבצבץ במלוא הדרו לקראת ליל הסדר, שכה מיחלים לו כולם , הנקיון שולט – כל פינה מבהיקה ומצוחצחת. את כולם פוקדת אותה תחושה מופלאה – לאחר העמל הרב שאנשים הקדישו למרק כל דבר, בלי סוף. ימי אביב עתה. הבקרים עדיין צוננים במקצת, אבל אוכלים כבר בחצר – כי בפנים הבית, הכל כבר כשר לפסח.

ביום האחרון אנו במחסן, ע"י הפרה. נפרשת מחצלת והרי לכם פיקניק ממש. כי לא יתכן להסתובב למעלה כשכולך חמץ.... ספורים רבים נוצרו סביב חג הפסח גם בעירות הגולה. שבועות רבים לפני החג כבר ישבו על חביות היין הקטנות, מכיוון שהכסאות נרחצו מכבר והוכשרו לכבוד החג. האנשים ישבו על החבית, כשהחישוק חתך ממש בבשרם. כאשר הלכו הגברים, בערב החג, לטבול במקווה לטהר עצמם, ראו איש את רעהו במערומיו – כשעקבות החישוקים על מחשופי השת...

ובכן, ההכנות לחג בעיצומן. גם הכלים הנאים, שנשמרו כל השנה בעלית הגג, הוצאו ממקומם. וכל זה בעבור שמונה ימים בלבד, ימי החג.

בין שאר הכלים היתה גם כוס אליהו הנביא, עולה ביפיה וגדולה בממדיה על כל האחרות. בהיותה עוד ריקה אהבתיה מאד. נינוחה עד שמילאוה יין. כאן נפגמה במקצת שלוותי ותחושת החגיגיות נמוגה במידת מה. גם פחד כל שהו התגנב לליבי. הפחד נבע פשוט בעטיים של שיכורים, שנראו מדי פעם בעקר בשבתות, ברחובות העיר – מתנדנדים על רגליהם, ללא אחריות למעשיהם, לעתים גם תוקפניים ביותר. גרנו ע"י שכונת הפחים בסביבה חיו הרבה משפחות מעדות המזרח, שחמדו את חיי"ש מעבר ליכולתם ללגום ולהתמודד עם זה, עד שעלה להם לבסוף לראש. ומאלה תמיד פחדנו.

ליל הסדר בא. השולחן עמוס כל טוב (הדברים אמורים בארועים עוד לפני מלחמת העולם הראשונה). הכלים היפים הרחיבו את הדעת. כוס אליהו הנביא, הרהיבה ביופיה, כאשר מלאוה יין. ובשעה מאוחרת, פתחו את הדלת לרווחה, לקבל את פני האורח – כיאה לאדם רם מעלה. ואל יהא רגע כזה קל בעיני איש... אבל למה החליט לפקוד את ביתנו כה מאוחר, אחרי שהותו בבתים כה רבים, לפני הגיעו אלינו? מי יודע איך יגמר מפגש זה- שרק לא ישבש לנו את השמחה, שבעמל כה רב הגענו עד הלום ולשעה נשגבת זו. בוודאי שתוי הוא, עד דלא ידע.

אנו הקטנים שבילדים, לא הצלחנו אף פעם להשאר ערים ולפגוש בו, למרות כל המאמצים לא להרדם. להשאר ערים ולחוות חוויה זו, ולאותו מקרוב. את אליהו הנביא, משום מה לא הצלחנו מעודנו לראות. עם הכוסית השניה או השלישית נפלה עלינו תרדמה. כמה חבל היה לנו להחמיץ הזדמנות נדירה זו.

למחרת בבוקר היה אחי אליהו מספר ניסים ונפלאות, כיד הדמיון וההומור שלו, על כל גוזמאותיו – כיצד נראה אליהו הנביא. דמיונו העשיר של אחי האכיל אותנו בסיפורים – ואנחנו "אכלנו" כל זאת. גם קנאנו קצת שהו ראה אותו ולא העירו אותנו בשעה הגורלית, כשהיה כבר בביתנו. עובדה ללא עוררין: בבוקר היתה הכוס שלו ריקה מיין. האין זו ראיה חותכת שאליהו הנביא באמת היה בביתנו ושתה מן היין?

משום מה קשרתי את דמותו של אליהו הנביא, עם דמות החזן של בית־הכנסת שלנו. שנים רבות עמד בתפילה לפני העם, הנעים בקולו ובזמרתו – ששבתה כל נפש – בעברו לפני התיבה. בית־הכנסת היה גדול ויפה, בזמנים ההם. מכל השכונות סביב באו להתפלל בו ולהאזין לקולו הערב והמלבב של החזן. אילו סלסולים שלתוכם נולדתי ובהם גדלתי. עד היום הם מצטלצלים באוזני. בעודי ילדה אהבתי לשבת ליד אמא, ב"עזרת נשים" , ולהקשיב לתפילותיו. הוא היה איש צנום וגבוה, צל של עצמו. מהיכן שאב כוחו, בקולו הנדיר, שכה רבים באו לשמעו? פניו היו תמיד נפולים. זקן לבן ירד על מתניו, לבוש חלוק לבן וארוך. כל זה השרה עלי, משוסמה, את דמותו של אליהו הנביא, אדם ברום קדושתו. הוא נקרא בפי כל "דער קייבר חזן" החזן מקייב. שם אחר , איש לא ידע. הדרת קדושה נסוכה על פניו החיוורים, כך נצטירה דמותו בילדותי.

היה יום כפור, עם דמדומי ערב. כל הילדים מכונסים בחצר בית – הכנסת, מחכים לתקיעת השופר ולסיום יום תפילת המחילה והסליחה. בפנים, דחוס ביותר מרוב אדם. מאות מתפללים עומדים לשמוע את תקיעת השופר ולסיים יום גדול זה. והנה ,בקול אדיר, מפי כולם, בוקע המשפט הקוסם שהכל מיחלים לו: "בשנה הבאה בירושלים". לא יכולתי לקשור תפילה זו במציאות – הרי אנו

שכונות "אבו־בסל"

בין שתי שכונות "אבו בסל" (אבי־הבצלים), היה שדה או מגרש גדול, שנמשך והשתרע, עד הישוב הגרמני "שנלר". במקום זה, מול הכביש הראשי בואכה ירושלים מהשפלה, היה בשדה הפתוח, בית מטבחיים של גמלי צבא תורכיה.

הגמלים היו חולים וכשלא יכלו לטפל בפצעיהם – המיתום, כשהכל נעשה לעיני הילדים. את בשרם אכל הצבא התורכי. את עורם פשטו ואחרי עיבוד כלשהו – התקינו ממנו, כביכול נעלים לחילים. חתכו מלבנים והתאימו אותם לרגליהם. קפלו פה, חתכו שם, נקבו חורים, השחילו רצועות עור צרות וארוכות שלפפו את רגליהם עד הברכיים. רגליהם היו עטופות בסמרטוטים – שיחם להם בימי גשם וקור. ועם מדים אלה היה עליהם לצאת לקרב. חבל שלא נמצא איש שינציח תמונה כלשהי, לראות את מעמדו של החיל התורכי המסכן בשפל המדרגה.

גם משחת נעליים לא היתה אז בנמצא. התוצרת העצמית היתה שימושית ומועילה ביותר. "פיח" היה מצוי בשפע בכל בית – לאחר שהדליקו את העששית או את מנורת הנפט. זה סיפק את כל הדרוש לכל המשפחה ושמר על נעל יפה ומבריקה. עם כבוי האור בלילה, כבר לא ראו שום דבר דרך הזכוכית המפויחת כולה. לאחר מספר שעות, עם בוקר, הרטיבו מברשת או סמרטוט ומרחו פיח זה על הנעל. המלאכה נעשתה עד תומה – נעל קיצית, מבד לבן, השחירה פניה ושמשה גם לחורף. המים לא חדרו דרכן והרגליים יכלו להתבוסס בבוץ הטורדני. שבילים וכבישים לא היו, רק הרחובות הראשיים היו מרוצפים במקצת. היה מאד עצוב ולא נוח בכל המעברים הללו.

הספור מאחרי שתי שכונות " אבו־בסל" אלו, שהזכרתי לפני כן, מקורו וראשיתו בחברון. היה שם ישוב יהודי גדול. הילדים כולם דברו ערבית כשפת השכנים. כן דברו ספרדית ויידיש. עברית לא ידעו לרוב ומי שכן ידע – השתמש בעברית רק בימי חג ושבת, כי שפת קודש היא. בימים ההם ישבו והתרועעו הנערים שלנו, עם שכניהם הערביים והשפה הערבית היתה שגורה בפיהם.

פעם ישב אחד הבחורים בחנותו של שכן ערבי זקן. היתה לו חנות למכירת פחמים, להסקה ולבישול. זה היה מצרך מבוקש מאד גם לחימום הבית, כי בחברון תמיד קר יותר מאשר בירושלים. את הפחמים האלה הביאו מעבר הירדן המזרחית. הערבי היה זקן, עיניו כהו ואף שמיעתו קשתה עליו. הוא הרגיש , כי ימיו ספורים ולא זיהה את קול המדבר אליו. חשבהו לבנו, אחד הבנים שהוקירו על בניו האחרים. כאשר שאל האם עוד מישהו נמצא בחנות מלבדם – ענה הבחור בשלילה. הוא הזדהה בשמו של אותו בן, שהאב חפץ ביקרו. אז פתח הזקן את סגור לבו בטענות על הילדים האחרים שזנחו אותו, שלא דאגו לו ולצרכיו בעת צרה, וכל השנים לא שעו לדבריו.

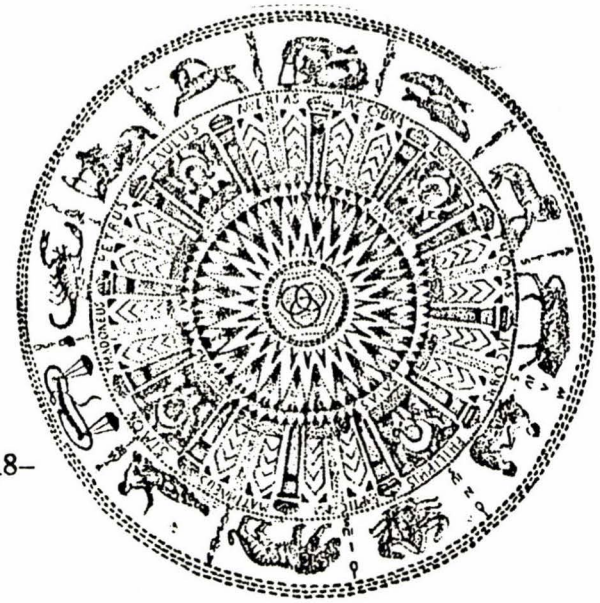
"שמע . יא –אחמד בני", פנה אליו, "כאן, מצד זה וזה בפינה, מתחת הרצפות – טמון כל אוצרי, שעמלתי עליו קשות כל חיי, עת חסכתי לחמי מפי. ימי ספורים ורצוני להוריש לך בלבד את כל רכושי".

הבחור שמר את סודו עמו עד שהזקן נפטר ונאסף אל אבותיו. לאחר פטירתו, שכר הבחור חנות זו ומלאה בבצלים למכירה. לאחר זמן, כשהשעה היתה כשרה לכך, חשף את המטמון. עם אוצר זה בידיו הגיע לירושלים וגאל שטח אדמה, שהספיק לו לבנות ולחקים עליו שתי שכונות: "אבו־בסל" העליונה ו"אבו־בסל" התחתונה. הוא בנה דירות לכל בני המשפחה הגדולה, שנקראו בשם זה. לא היה כל שם אחר לשתי השכונות הללו בזמנים ההם. עם ראשית המאה הזאת, הכירו יושבי העיר שם זה בלבד.

אני למדתי, עם כמה נכדות של אותו סבא אבו־בסל, מהאימפריה ה"בובוסלית". ספור זה עבר מפה לאוזן עוד בילדותי, והיו לו רגלים, והוא נחשב לאמין ביותר.

שמעתי, קניתי – ואני גם מוכרת ספור זה. מה המדויק שבו, הכל סתום עד היום. גם זקן זה לקח עמו את סודו לקבר ישראל. הפעם בירושלים, על הר הזיתים.

אליהו הנביא

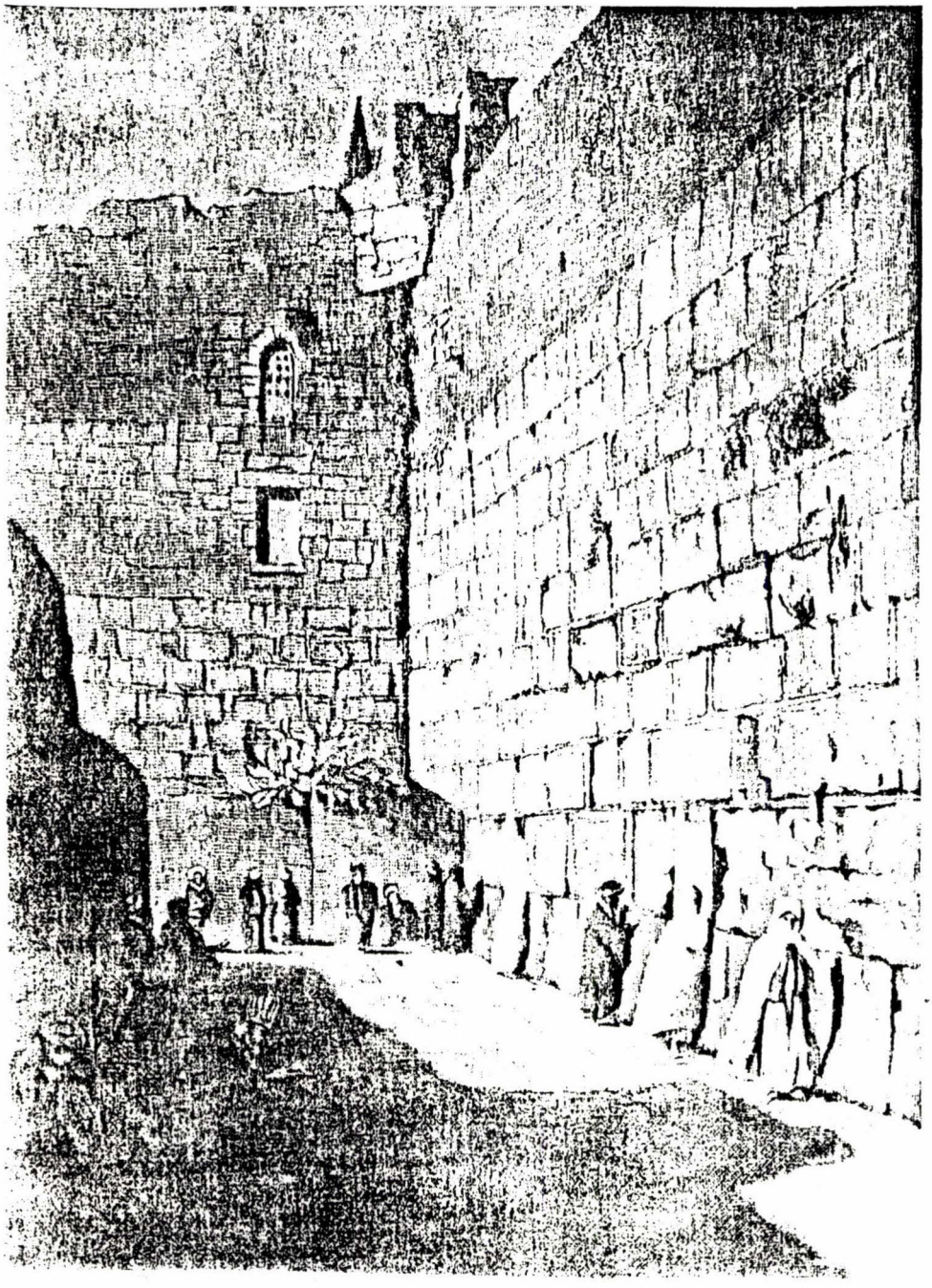
נמצאים כאן זה מכבר, אמרתי לעצמי. ופתאום, פרצו רעש ובכי מפי כולם. לא הבינותי מה פשרו של בכי זה, מה קרה בין רגע ובפתאומיות כזו בפנים חבית. החזן חספיק לסיים את תפילתו וכוחותיו עזבוהו, לאחר יום קשה זה. הוא צנח, נפל ומת במקום. מיד לקחוהו לדירתו שממול. תוך שעה מלאה השכונה קהל רב. כולם עוד היו בבגדי חג. באו לחלוק לו כבוד אחרון. מכל קצות העיר באו. דמותו נתעלתה עוד יותר בעיני כולם, שנפל על משמרתו, ביום קדוש זה, כשליח ציבור אל הבורא. עוד יותר היה פלא בעיני והשתוממתי אז מאד, כי היתה זו הפעם הראשונה בה ראיתי שגם גברים יכולים לבכות. לא הלינו את הנפטר ובאותו ערב, עמוק לתוך הלילה, הובא לקבר ישראל על הר הזיתים.
באותם רגעים הרגשתי, משום מה, שעם בוא חג הפסח, הבא עלינו לטובה, יבוא אלינו אליהו הנביא כבר בדעה צלולה יותר וגם מוקדם יותר -שנוכל להנות מזיו פניו ולשתות עמו "לחיים" עם כל המשפחה. בינתיים בגרנו וגם המושגים של הילדות השתנו ופינו מקומם לחדשים. עם חלוף השנים שבאו לאחר מכן וכל זה יהיה ברוח טובה וללא פחדים נלוזים - ואז יוחג החג במלוא תפארתו וישרה עלינו מנוחה ונחת.

מנפץ הכותנה היהודי, 1880

העריקים

אם מזדמן למישהו לפגוש בדרכו, בערבים שגילם נע בין שישים וחמש- שבעים ויותר או צאצאיהם, אינם אלא בני עריקים שלנו,שלא אבו להתגייס לצבא התורכי. יחודם של אלה, הוא בזה שהינם בחירי שער ועם עיני תכלת. ויש כאלה, שאנו נתקלים בהם כיום, ברחובות העיר ובכל מקום. מוצאם מהכפרים השונים שהיו פזורים בכל קצווי הארץ , בימי המלחמה הראשונה ומקום מחבואם של בחורינו היה בבוסתנים ובכרמי הזית והגפן. כל הגברים מהכפר, גויסו זה מכבר, כך שאין מה לחפש אחר משטמתים. היו הם חופשיים במשך שנות המלחמה במחבוא זה כשמסביב יהום הסער במלחמה.(ללא כל קשר לכתוב לעיל). פעם חזר אסיר הביתה, אחרי חמש שנים של העדרות מהבית, קיווה לקבלת פנים חמה מהאשה והילדים, ומה הופתע שאשתו מאלצת אותו לשבת שבעה, אחרי מות תינוק בן חצי שנה. שב פקדה עליו בקול בכי. כל כך לא אשם אמר האורח (שישב כאסיר על פשע כלשהו) עוד טרם ישבתי מעודי אמר הבעל.

ציור עתיק מתפילה ליד הכותל.

הארבה

היה זה באפריל 1915. ימי אביב נעימים – הכל ירוק, מלבלב ופורח לאחר תרדמת החורף הירושלמי. בכל שלט שלל צבעים וריחה הנעים של הצמחיה והפרחים הנהדרים, שגם גינתנו נתברכה בהם. גם עצי הפרי פרחו אז ולא אחרו לתת ניחוחם כשהם חובקים אחד את רעהו, מחוסר מקום ומרחב מחיה, בשטח כה קטן. היום אני שואלת את עצמי בתמיהה כיצד הם בכלל הניבו פירות. עובדה : היו פירות. גם שדות התבואה ועשבי הבר הרהיבו בכל המרחבים אשר למרגלות ביתנו.

יום חם ויוקד היה אז, אף עננה לא נראתה באופק, או בשמי התכלת מעל ראשינו. הסלע מאחורי הבית, הנעים את שהותנו לידו במשך שעות רבות. הוא היה שטוח והווה מקום משחק אידאלי לילדים. היתה שעת צהרים. שחקנו עם אבא, כי לא עבד אז.לפתע קפץ חגב גדול, והנה עוד אחד ועוד אחד. רצתי הביתה והבאתי סליל חוטים. אבא קשר אותם בקצות רגלים, שיקפצו וינתרו להנאת הילדות – גם זה משחק לעת מצוא.

פתאום החלו השמים להתקדר, השמש הולכת ונעלמת כליל מעל לראשינו. לא הבנתי פשר הדבר. הלך, התקרב והחשיך את פני הארץ – עם רעם אדיר מתמשך, שגבר והלך והחריש אוזניים. מה מוזר זה היה– ללא רוח סגרירית, המגיעה תמיד מצפון וממערב, כרגיל בימי גשם וקור, אלא מהדרום באו. הייתי עוד ילדה קטנה ולא תפסתי בדיוק משמעותו. השמועות פשטו, שהענן המתקרב ומחשיך את פני הארץ, באור היום , בצורה כה מאימת – עוביו למעלה מחמישים מטר. יודעי דבר אמרו, שגובה הענן , מאתיים מטר . זה היה בשלהי מלחמת העולם הראשונה, עם גבור הרעב, שהחל לתת אותותיו. הענן המוזר, נחת על ראשינו והוכנו באחת ממכות- מצרים הקשות ביותר, שהעולם הגדול טרם ידע כמותו: "הארבה".

אף תאור לא יוכל להמחיש את גודל האסון. הדמיון הפורה ביותר, לא יוכל לתת תמונה לכך, אפילו חלקית בלבד, לאשר ארע אז בארץ כולה.

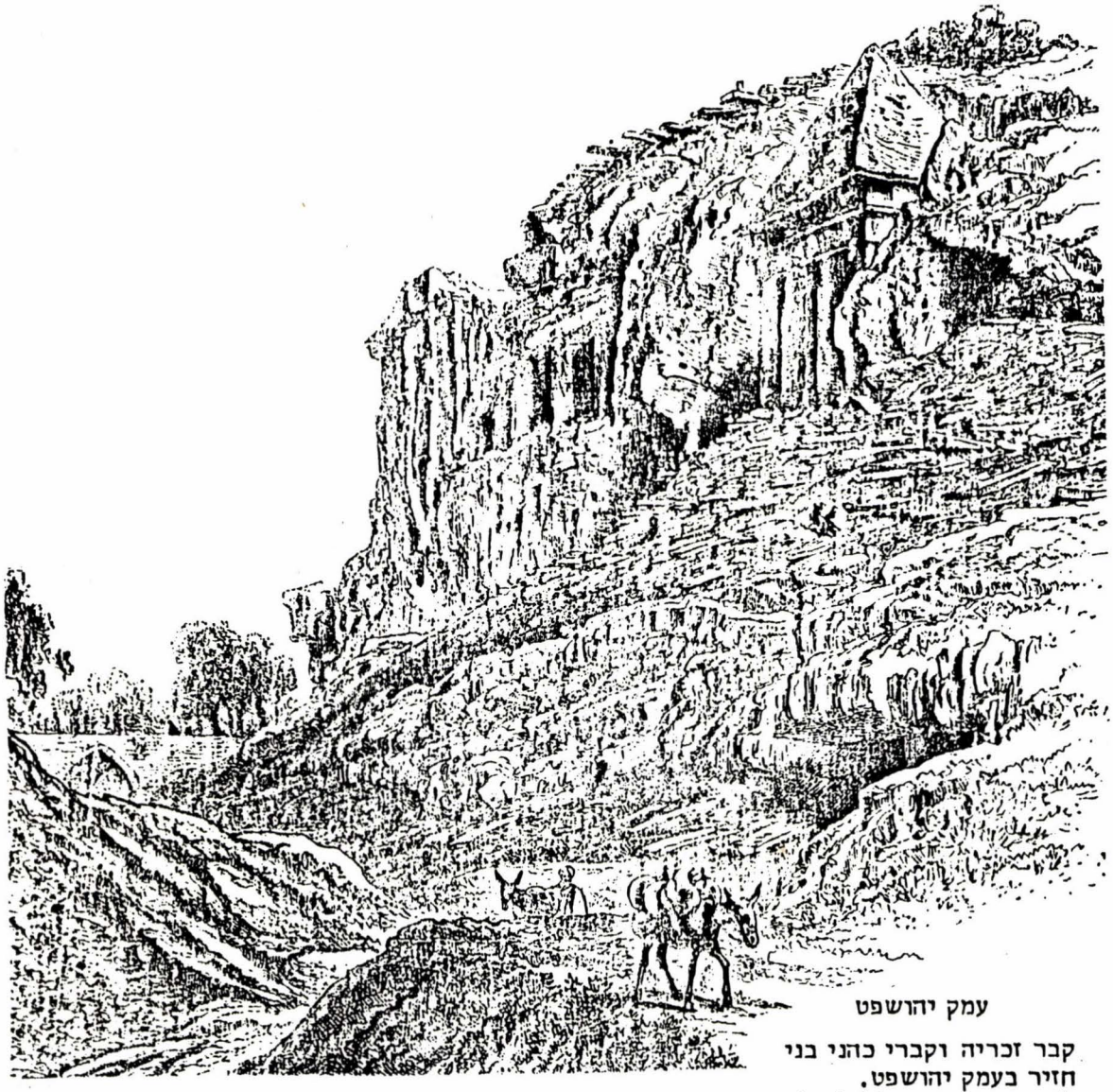
אבא ידע והכיר תופעה זו, כי מדי כמה שנים – בעקר בשנות בצורת – היתה מכת הארבה חוזרת מדי פעם. הארבה בא מאותן מדבריות של סעודיה, מדבר יהודה, מתימן, ממצרים ומסיני. מיקומה של ישראל, ש"התברכה" גם בשרשרת מדבריות אלו של שכנינו מסביב לנו, גרם לכך שתמיד נפגענו גם אנו מנגע זה, אשר הכה אף בנו קשות. התופעה חזרה הפעם ביתר שאת ובממדים שלא נראו כמותם. היתה זו מהדורה חדשה של מכות מצרים הקשות, שההיסטוריה שלנו ידעה והכירה.

עם כבוש הארץ ע"י האנגלים, לאחר כמה שנות מלחמה, הדבירוהו בשיתוף פעולה עם כל המדינות והגורמים של שוכני המדבריות הללו, עד שהכחידו נגע זה.

חלוצי הארבה הראשונים, באו בשעות הצהריים. בהתחלה היו בודדים. אבא שראה והבין מה הולך להתרחש, רץ מהר הביתה ואנו הילדות אחריו. כל העציצים וכל כלי עם צמחים, שניתן היה לנתקם ממקומם, הוכנסו הביתה, להצילם מהר ככל שניתן. עננו הארבה נחתו גלים גלים, בכל פינה שנראתה ירוקה ממעוף הציפור. שם התמקמו, והכל נאכל בכל פה. תוך שעה לא נותר אף עלה ירוק אחד. פתאום נתגלו החצר והגן במערומיהם. עמדנו ובכינו בבית, מאחורי החלונות הסגורים. גם דלת לא היה ניתן לפתוח. בכינו לראות כיצד נאכלת הגינה ללא־רחם. הארבה שנחת אצלנו היה בגובה של שנים – שלושה מטרים, כי לא היו בעיר הרבה נקודות ירוקות וצמחיה כה סבוכה, שיוכלו לצוד את עיניהם. כשגמרו לכרסם את הצמחים עד השורש, החלו להתדפק על מסגרות העץ של החלונות והחלו לאכול אותן.הזכוכיות נעו ממקומן. מי שיכול היה – יצא עם דבר מה ביד, לחבוט בהם ולהמיתם. זה היה כטיפה בים. אם יצאו בראש גלוי – נתפשו שערותינו. נותרו שתי בררות: לקצץ התלתלים מראשינו, או לקצץ את רגליהם שהיו כמו משוריות. הסתבכו בכל דבר. כשהגיע גל חדש ולא היה כבר מה לאכול, המריאו צפונה והמשיכו דרכם לכפרים ולמושבות, שרק החלו לפתח את ענף השקדים והפרדסים. שם השמיד את שארית הצמחיה, שעוד נותרה לפלטה ואשר האכרים תלו בה תקוות רבות. כעבור כמה ימים, כשהמטרד והכאב על ההרס היו כה גדולים, החילונו לאסוף את כל הפגרים שנחנקו, מעומס הארבה עצמו. מלאום בסלי נצרים ובכל כלי קבול אחרים אשר נמצאו במקום. העלנו אותם באש, בשדה היבש מאחורי ביתנו. שכבות הארבה התחתונות נמחצו ממשקל השכבות העליונות שירדו עליהן. הידים היו מלאות עבודה. מקטן ועד גדול עמלו. אי אפשר היה להשתלט על הכבודה הזו, שלא נראה לה סוף.

כעבור כמה ימים, עם קומנו בבוקר, נתגלה לעיננו מחזה חדש. הכל הלבין בין לילה, כאילו ירד שלג בחשכה. אלו היו ביצים שהטיל הארבה בכמויות אדירות. אז באה הממשלה התורכית וגייסה את הילדים והזקנים מחדש. היה עלינו לחסל ולשרוף אותם מהר ככל האפשר, בטרם יתחילו להתבקע לזחלים והכל יתחיל מחדש.הממשלה הבטיחה לשלם גרוש וחצי לכל פח מלא בתוצרת זו, כדי לזרז את האנשים לבוא לעזרתה. האדישות היתה גדולה וכן העיפות מכל שעבר עלינו. למעשה, איש לא ראה פרוטה שחוקה אחת מן הממשלה. אבל, בעצם, היינו אנו מעונינים לחסל נגע זה לטובתנו, כי היה

קשה לחיות עם מצב בלתי נסבל זה. בתי הספר היו סגורים. אי אפשר היה להגיע ללימודים, גם הראש לא היה פנוי לכל דבר אחר. גויסנו גם לפני הטלת הביצים. כל ילדי בתי הספר הקטנים, עם הקשישים, עמלו יחדיו לחפור תעלות ארוכות, לאורך עשרות מטרים. כל אחד הביא משהו- פח ריק או דבר אחר שיכול להקים רעש. כך הברחנו אותם לתעלות, שהבעירו בהן אש מחזרדים היבשים, שעוד נותרו בשטח לאחר האדמה החרוכה. ריח ה"צלי" עלה באפינו והיה די מגרה את החך.
בין סוגי החגבים האלו היו כמה מינים. העדה התימנית היתה רגילה, בארץ מוצאה בתימן, לתופעה זו לעיתים קרובות. היא סיגלה לעצמה מנהג לאכלם - עם סימן מיוחד של כשרותם שרק עדה זו ידעה על אודותיו.
כל התהליך הזה ארך שלושה שבועות עד שנעלמו כלעומת שבאו. זה דבר שלא ניתן להשכח. הסיכום היה עגום ביותר. כל הוותיקים, אשר עברו חוויה זו, תמיד מדברים בה.
אבא החל מיד , בשיקומה מחדש של הגינה. חיזק את כל החלונות שנפגעו. הוציאו את כל הצמחים הניצולים מהבית, אשר נשמרו בעמל כה רב. הבית נראה פתאום, כה גדול ורחב ידים - כמו אצל "החסיד והעז". הגן החל לשגשג ולקבל חזרה את פניו היפים - לאחר טיפול ממושך ומפרך. ימים רבים של עבודה ואהבה הושקעו בגינה. ולהנאת כולנו, שוב החלו הניצנים לנבוט ולהרחיב את הדעת - לעזור לנו להתגבר, על כל מה שעבר עלינו זה מכבר, להשתדל להרגע מהתופעה העגומה שהיתה מנת חלקנו.
השמחה חזרה לשרור ביתר שאת.

עמק יהושפט

קבר זכריה וקברי כהני בני חזיר בעמק יהושפט.
למטה: יהודי מתפלל לרגלי הקברים.
ברקע נראה הגשר העובר על הקידרון.

הגשרים

באחת משנות המלחמה הראשונות, לא אזכרה כיום, אם היה זה ב-1915 או ב - 1916, היתה שנה קשה בשביל אבא והמשפחה כולה. אותותיו נחרטו עמוקות בנפשו ובמהלך השנים הבאות. אדם חזק היה, אבל אסון חברים, הכריע אותו ונשבר עד סוף ימיו. פעם היתה ברדיו תזכורת לחללים שנפלו בבאר־שבע. במקרה שמעתי שדור זה, וידעתי במה מדובר, כי חזיתי אסון זה בימי חיי הצעירים. היה זה ששים וחמש או שבעים שנה לאסון גדול על קבר אחים, שנפלו בבאר־שבע ומצאו את מותם שם ע"י הפצצת אוירונים אנגליים. הממשלה התורכית הזמינה את אבא לבצע עבורה עבודה ציבורית, שהיתה חיונית לה ביותר, בימים ההם. ידוע, שמים רבים זורמים בנחלים בימי החורף, במדבר סיני, בנגב ובערבה. כמו כן באזורים אחרים בדרום. גם על באר־שבע לא פסחה תופעת השטפונות, בימי גשם הפוקדים גם אותם לפרקים. כיום מזהירים מדי פעם, את המטיילים, שלא להקלע לוואדיות נידחים, שהשהיה בהם מסוכנת בימי הגשמים. תופעה זו היתה לחם חוקם של תושבי מקומות אלו. המים הציפו שטחים נרחבים ומנעו תנועה סדירה בדרכים. לא פעם, גרמו לאסונות טביעה של בני אדם שנסחפו ונעלמו עם המים הגועשים ללא השארת עקבות. נחלי אכזב אלו, יבשו בקיץ ורק עם בוא הגשמים, החלו לעבור על גדותיהם. אבא נתבקש לבנות שלושה גשרים, שהצבא התורכי יוכל לנוע, לשני צידי העיר, בזמן גשם ללא סיכון. תכנית זאת, בין השאר, היתה קשורה גם במצב הבטחוני של הממשלה, כי בימי המלחמה היתה דאגה, שמא בנות הברית יתקיפו ממדבר סיני, מבסיסים במצרים, שם עמדו הכן צבאות רבים, שריכזו כח מחץ גדול. מטרת בנית גשרים אלו היתה, כדי להתגונן ולאפשר בריחה בשעת צרה. כיום , אני משערת, האנגלים ידעו על כל התכניות התורכיות לבנית הגשרים.

ע"י מודיעין, קבלו מפות מדויקות על מיקומן. קצין בכיר מן הממשל, נשלח עם אבא, לתכנן ולבנות הגשרים במקומות המיועדים. בנו אותם בשיטת הקשתות העשויות אבן כמקובל באותה תקופה. עד היום קיים הגשר התורכי בבאר־שבע, שהאנגלים לא הצליחו להרסו. גם בטלוויזיה, ראיתי כמה פעמים, גשר זה ומזכירים מדי פעם "הגשר התורכי". אבא חתם על חוזה עם מחלקת עבודות ציבוריות. לא היתה זו רדיפה אחר חומרנות יתרה, פשוט לא היתה אז כל עבודה אחרת ובעיקר בבנין, כי כל הצעירים גויסו, איש לא ידע מה מחכה לו המחר. ההכנות בעיצומן, עם כמה קרונות שטוחים, לכלי עבודה רתומים לפרדות. הממשלה סיפקה כמה אהלים וכל אחד לקח עמו, את אשר צרך לדרך. היה עליו למהר ולסיים העבודה עוד בימי הקיץ, לפני בוא הגשמים, כי אחרת לא היה ניתן לבצע בכלל את העבודה. רבים מידידיו של אבא, היו פועלים שלו לשעבר, בזמנים שהיתה הרבה עבודה בירושלים. באותו הזמן, נשארו רבים מהם ללא פרנסה. רבים היו קשורים למקצוע הבניה, בצורה זו או אחרת. היתה זו הזדמנות לקבל עבודה עונתית, כי הגיעו כולם לפת לחם ממש. הם ביקשו מאבא לצרפם, כדי להקל מצוקתם. הוא נאות לקבלם ולשפר לו במעט את מצבם. כך עזבו בשיירה את ירושלים בדרכם לבאר־שבע להקים גשרים.

הקימו אוהלים והחלו במלאכה. להקדים ולמהר ככל האפשר, כי הזמן דחק. בשלב האחרון, כשהגשרים עוצבו ועמדו על תילם, הגיע אבא לירושלים, לפגישה עם האנשים הקשורים עם עבודה זו. הגיש להם את כל החשבונות הדרושים, כי לא שילמו הכל למפרע והיה עליו להוציא מכיסו, מראש חלק נכבד על חשבון תחילת העבודה. קיבלוהו בסבר פנים יפות ושולם לו כל המגיע, באמון מלא, על כל החשבונות שהגיש עם גמר העבודה. האנשים בקשוהו לשלם שארית חשבונם, לאשה ולילדים בבית. הם נשארו עד לסיום הסופי והתארגנו לשוב חזרה הביתה. אבא חילק למשפחות המגיע להם, כדי שיוכלו לקנות הדרוש להם. כשהלכו לקנות בחנויות, איש לא הסכים לקבל שטרות אלה של הממשלה התורכית ולא מצאו בהם חפץ. ערכן ירד פלאים. זאת היתה מכה קשה לאבא ולא ידע את נפשו, איך לפצות את המשפחות, על עמלם של ראשיהן, שעבדו בתנאים כה קשים. עוד באותו יום, הגיע בשורת איוב, נוראה עשרת מונים וקשה מקודמתה. אסון גדול ומחריד, שפקד אותו בשנית וביתר שאת הכהו. בזמן קצר זה, שהיה בירושלים, כדי להסדיר את הענינים, הפציצו האנגלים, את הגשרים, שזה עתה נסתיימה בנייתם, גרמו להרס הגשרים ולהריגתם של החברים, וזאת כשהכל היו מוכנים כבר לחזור לביתם.הם היו כעשרה, חברים שכנים. הכרתי את כולם. לא אדע עד היום כיצד עברה הידיעה באותם הימים. אבא עלה על סוסו ודהר למקום האסון. התמונה היתה מחרידה, כך סיפר. מבחינה פיזית עוד התגבר, החל לאסוף חלקי גוויות, לאחדם כל אחד בשק אחר ולהעבירם לקבר ישראל. קבר אחים בבאר־שבע ובירושלים.

אבא לא התאושש עוד. השתדל לדאוג לאלמנות וליתומים, עם הרגשה קשה ביותר על שחבריו נהרגו והוא נשאר בחיים. הכאב לא נמחה ממנו עד סוף ימיו.

כיום, גשר יחיד זה, שלא נפגע, עומד על תילו ומשמש למעבר בכל ימות השנה. גשר זה הוא ה"גשר התורכי" בבאר־שבע.

הכרוז והגזרות

עוד מעוללות מלחמת העולם הראשונה. גזירות רדפו גזירות. לרגע לא הניחו לנו לחיות בשקט. מדי פעם היה עובר כרוז בין השכונות ובפיו הודעות למיניהן , לתושבים. הוא היה אדם בעל קול חזק במיוחד, קול שהדהד ונשמע למרחקים. זו היתה התקשורת האלחוטית שלנו...

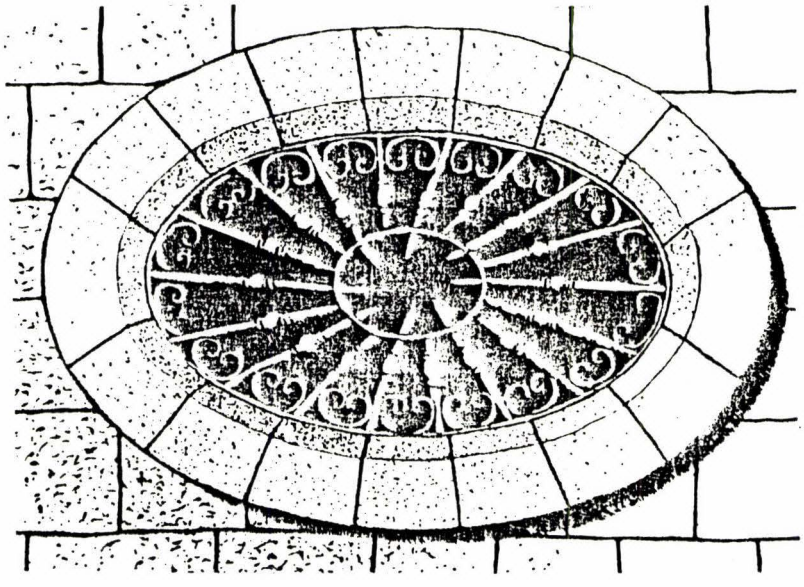
אם נפטר אדם בעל מעמד בכיר כלשהו בעיר – היה עליו להכריז שיבואו להלוויה. לא היו מודבקות מודעות אבל על כל עץ ועל כל עמוד חשמל- כי לא היו כמעט עצים ובוודאי לא עמודי חשמל...

אם נגזר עלינו דבר – מה מטעם השילטון התורכי, היה הכרוז מעביר כל הודעה לפתח הבית ממש, עם הגברת קולו הרועם.

יום אחד התבשר הישוב , שעל כולם , להביא את כלי הנחושת המצויים בכל בית ולהביאם למקום המיועד לכך ע"י הממשלה. היה צורך בתחמושת לשרות הצבא, כי המחסור בנחושת היה גדול ולא יכלו למלא את החסר. שימושים רבים היו לכלים אלה בכל בית, בעקר, סירי בישול וכביסה. לא חלף זמן רב ושוב גזירה חדשה נופלת עלינו. על כל אחד להביא מצעים – שמיכות, כרים, מזרונים – כל זאת, כביכול, עבור החיילים התורכים, להקל על מצוקתם במחנותיהם. מקום איסוף המצעים היה בסביבה שלנו, ב"מחנה־יהודה" . שם שכנה אז המשטרה, הצצתי פנימה ומה כאב הלב לראות אנשים מבוהלים ממשיכים להביא עוד ועוד מצעים שונים ויפים, שהיו מטופחים ונקיים, עם מלמלות ועבודות יד. עד התיקרה הגיע כל זה. ומי נהנה מכל אלה? לאלוהים פתרונים...

אנו ידענו מה מחכה לכל אחד המסרב לשתף פעולה עם השילטונות, ובכל זאת, לא נתנו אפילו כפתור אחד. לא שמענו, לא ראינו ולא מהרנו לתת דבר. כפי שהכרנו את המשטר הרקוב הזה, ידענו היטב שאין כל תועלת בכל המבצעים והגזרות הללו, שהיכו בנו בכל פעם מחדש וללא רחם. אף חיל לא יהנה מכל זה. ידענו על די כתובות אחרות אליהן יגיע הכל, ומי בכלל יהנה – תהיה זו הקצונה הגבוהה ומשפחותיהם. אנו לקחנו והחבאנו את כל המצעים בין שקי הקש והתבן, שהיה מזון לפרה בבית. הכל נעטף ונשמר עד יעבור זעם. מדי לילה פרשנו את המצעים לשינה, ועם בוקר הוחזר הכל למקום המחבוא. במקום המצעים נפרשו על המיטות שקים מלאי קש, למשך היום. כך זה חזר על עצמו, מדי יום ביומו, עד שוך הסערה ועד לפקודת יום חדשה. הרי לא היתה כל ביקורת – מי נתן את חלקו ומי לא. גם כל קבלה לא ניתנה לאיש. ומה שכתוב בפתק, אם כבר ניתן כזה, אף אחד לא ידע את הכתוב בו. אם אחד ידע לכתוב, בתורכית, ההשני לא ידע לקרוא...

הנחושת שהיתה ברשותנו, גם היא הוכנסה למיסתור. היו לנו הרבה כלי נחושת, שהשימוש בהם היה רב. כלים שונים ומשונים. אמנם, הסיכון היה גדול – ידענו עם איזו אכזריות ועם מי יש לנו עסק. עם כמה "מצלצלים" פתרו וסדרו את כל הדברים... העלינו הכל על תיקרת הסוכה, שהיתה בנויה דרך קבע בחצר והיתה יציבה למדי. כה איתנה היתה, שהחזיקה מעמד למרות העומס הרב. הסוכה היתה בנויה עם גג רעפים מעליה, ולא היה צריך לפרקה מדי שנה בשנה, אלא פשוט להוריד כמה שורות של רעפים לכבוד חג הסוכות. כשהגיע קצין לבקש נחושת – ראה לפניו את הגינה היפה שלנו, הסתפק באחד העציצים היפים והסתלק לו. בכך נגמר הענין.

תעשיה ביתית

בסוף המאה הקודמת, עם תחילת המאה העשרים, החלו רבים עוזבים את הארץ והגרו לארצות־הברית, אוסטרליה ואל מעבר הים בכלל. גם בימי שלום, לא היו החיים ורודים כל כך בירושלים. חוסר עבודה בכל התחומים , הכתיב לרבים את הדרך של הגירה אל מעבר לים. הרעב החל לגבור מיום ליום, עוד טרם החלה מלחמת העולם הראשונה. העוני המשווע היה נחלת הכלל. לא היה ממה לחסוך, מיום אחד למשנהו. הפרוטה לא היתה מצויה בכיסו של איש, אם לא עבד את עבודת יומו. האפשרויות היו כה מועטות, כי המקצועות לא היו מגוונים כלל, ובירושלים בפרט. מעטים האנשים שהתפרנסו בקביעות מסוימת, כמו: שוחטים, מוהלים, סופרי סת"ם וכדומה. רוב התושבים היו עניים מרודים . החקלאות התרכזה בעיקר בשפלה ואנו ניזונו מהתוצרת החקלאית של עבודת הכפריים הערבים בסביבות ירושלים.

אחד העיסוקים העיקריים בירושלים היה ענף הבניה, על כל שלוחותיו – חציבת אבנים וסיתותן. העיר סלעית כולה, ללא אפשרות פיתוח חקלאות. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ,נסתתמו כל מקורות הפרנסה. המשפחות היו ברובן מרובות ילדים. לא פשוט היה הדבר למצא עבודה חליפית כלשהי לכלכלת כל הנפשות הללו. אבי לא שקט על שמריו. בעצמו היה בעל מקצוע מהמעולים בזמנים ההם, בכל המקצועות הקשורים לבניה. כל דבר עשה במו ידיו. היה קבלן לבנית מוסדות שונים וכן בנה כמה גשרים. אף הוא נשאר ללא משען. כספו הלך ואזל, תקוע עם אותם שילדי בנינים שהחלו לבנות. שלדים אלו נשארו עומדים כמצבות חיות , בלי כל אפשרות לסיים את המלאכה. כך החל לחפש תחליפים, לקיום המשפחה – כי לחם לאכול ובגד ללבוש צריך היה גם אז. אבי לא חמק ולא בחל בכל עבודה שנזדמנה לו, בכל תחום שהוא. גם יצר בעצמו בתחומים שונים. מעולם לא עמד בחיבוק ידים וספק כפיו באין אונים. ברוב המקרים נטל היוזמה לידיו ויצר תוצרת עצמית. תושייתו היתה גדולה, וכמובן – בעזרתם ובשיתופם של כל בני המשפחה.

אני זוכרת שקנה פעם , כמה שקי שעורה, כדי להפכם לאחר מכן לעמילן. מצרך זה , היה חלק בלתי נפרד ממשק כל בית. הכל כובס ועמלן. מסדין ועד מטפחת אף. לקחו את הגיגיות, כשש או שבע במספר. הן שימשו בעיקר לכביסה. מלאו אותן עד חצין בשעורה והכול כוסה במים. כעבור כמה ימים, תפח הכל וקליפות השעורה התבקעו וצפו מעלה והחומר הפך לעמילן לבן ויפה. צריך היה לסנן כל זאת , בנפה גדולה, מרושתת ברווחים מתאימים –והנה תמיסה לבנה. לאחר כמה ימים, עם התאדות שארית המים נהפכו לגבישים קטנים,והרי עמילן לכל דבר. הכמות הזאת לא נראתה לי שהיתה לתצרוכת הבית בלבד , ומיועדת היתה בחלקה גם למכירה. היתה זו עבודה חד־פעמית ותעסוקה לכמה שבועות. לאחר מכן, לא השיגו יותר כמות שעורה לתעשיה, אלא למאכל, לבעלי־חיים וגם לבני אדם, בצורות שונות. החלו גם לשמור כל פרוטה, עבור לחם לילדים. הגיגיות חזרו למקומן, למכבסה. עוברים שבועות אולי חודשים. הזמן , אינו משמעותי עבורי. אוכלים את יתרת החיסכון ומחפשים משהו לעסוק בו, למלא את מחסור המחר והמחרתיים.

בהרבה בתים היה מתקן קטן־ממדים לקליית קפה. היה מבער ובתוכו, גחלי פחם.מגש או תבנית הושחלו מלמטה, לאסוף את האפר לבל יתפזר. ראשית, על מנת לשמור על הנקיון מסביב וכן לשימוש חוזר– הפעם בתפקיד אחר. עמד "זיר" עם מים. שפכו בו את האפר, עירבבוהו ולאחר שקיעתו נלקחו המים להשרות בהם את הכביסה, ביום שלפני הכביסה הכללית. כשכבו הגחלים במטבח, נלקח גם אפר זה והוסיפוהו לתמיסה שב"זיר" החמר. כל זה הלבין את הכביסה. מעל מבער זה , הרכיבו על ציר, מיכל, בהתאם לגודל המבער, כשפתח קטן בו, כדי לשפוך את הגרעינים לשם קלייתם, עם אפשרות , להציץ מדי פעם ולראות. האם צבעו שחום דיו ומוכן לטחינה לדק. ישבו על שרפרף קטן, מסובבים בידית, וכך מפעילים כל זאת. מטחנת הנחושת בנויה כסליל, שהבריגו חציו העליון לתחתון, ולתוכו נשפך הקפה. הכל מסובבים שוב בידית ובידים. היו גם מטחנות כעין קופסא מרובעת, בעלת מכסה עם פתח קטן, למעלה לאותה מטרה, כמו מטחנות הבשר. ושוב מסובבים בידים. והרי לפנינו כל בית־החרושת לקליית קפה. בזמנים טובים היה הקפה אמיתי. קנו את פולי הקפה כשהיו עוד ירוקים ואז עברו את כל התהליך– כי מן המוכן לא היה כלל. כל אחד עשה זאת בעצמו, בביתו הוא המבער והמיכל, היו בנויים מברזל דק, שלא יאוכל כה מהר וישרת את המשפחה לימים רבים.

אבל מה עושים כשהמלחמה פורצת וחסל סדר קפה? אל יאוש. יש תחליף. השעורה היתה בראש הטבלה. קלו שעורה, הריקו את המיכל ומלאוהו בלוטי עץ אלון. והמיכל מסתובב שוב על צירו ומשחים כל הבא לקירבו, כשגהינום הגחלים מתחתיו משזפם עד לחום. משני אלה , השעורה והבלוטים, נתהווה קפה טעים עם תוספת של עוד משהו, שקראו לו "ציקוריה". מצרך זה נמצא תמיד לקניה בחפיסות ובגבישים, שנמסו במים החמים.זה היה מיבוא כלשהו. גם היום משתמשים בו לתוספת לקפה. ושוב המטחנה טוחנת, ושוב ידית הנחושת מסתובבת בעזרת הידים. היום זה קים, בהבדל קטן – הכל נעשה בעזרת החשמל ללא יד אדם.

גם תה יצרו בבית. לא הגיע מחו"ל שום דבר, הדרכים חסומות כולן מסתדרים עם מה שיש. הנה מגיעים תפוזים מפרדסי השפלה. הם היו לרוב בידי פרדסני יפו הערביים, כי בעיר לא גדלו אז פרי הדר.את הקליפות לא זרקו. רחצו אותן, אפו או קלו בתנור והריח הנעים התפזר בכל הבית. והנה תה טעים להפליא, שכולם התענגו עליו ולא הרגשנו בחסרון תה אחר. להמתקת כל זאת, היתה אמא מכינה בקבוק בינוני מלא מים ועשתה ממנו תרכיז של סכרין. כל כוס קפה או תה, הומתקה בשתי כפיות נוזלים אלו. מהתאנים ומהחרובים, אשר גדלו כמעט פרא בכל הבוסתנים הערביים, עשו ריבה, בתוספת ה"לדר" העשוי ממישמשים. היתה זו בעקר תעשיה חברונית, כי שם גדלו לרוב עצי הפרי הנשירים, כגון: שזיפים, משמשים ועוד. המשמש לא החזיק מעמד זמן רב. ואם לא מצאו דרכם לשוק – היה עליהם להעבירם לתעשיה.כך יצא ה"לדר", (קמרדין) אחרי בישול ועיבוד. אני חושבת שהיה זה הענף העיקרי באזור חברון.ברפת תמיד עמדה פרה לתצרוכת המשפחה בלבד. היות והיו תקופות שהפרה הניבה חלב מעל צרכי המשפחה, לקחו חלב זה, החמיצו אותו, בכדי חימר, ועשו ממנו גבינה, וחבצו חמאה. הורידו מכל הכדים את כרום השמנת לתוך צנצנת מרובעת, שעליה הולבש מכסה עם מנוף קטן ומערבל עם גלגלי שינים, שהסתבכו כל הזמן האחד בשני. ומרוב תסבוכת יצאה בסוף – חמאה. לפעמים, היו אלו שעות ארוכות עד שהחמאה התדפקה על דפנות הצינצנת. מה, היתה חמאה?? תוך רגעים אחדים נעלם כל זה. היה היתה חמאה ואיננה עוד... תפרו בבית שקיקי בד לבן וחזק, בצורת משולשים שאינם שווי צלעות, עם "שפיץ" ארוך (כמו אצל טוביה החולב). את השקיק מלאו בחלב חמוץ, שחומם קלות. שפכו הכל לאותם שקיקים, קשרום לחבל או למוט ברזל – כדי שהמים ירדו עד הסוף לתוך סיר גדול ורחב. מים אלה שמשו, לאחר הרתחה, לעוד גבינה מסוג אחר, יותר רזה, שקראו לה "קרישה". לא אדע מה מקורו של שם זה. כשחדל טפטוף המים –נלחצו השקיקים, עם תכולת הגבינה, בין שני קרשים שטוחים ועליהם אבן גדולה וכבדה, להוציא שארית הנוזלים.לא יכולנו לשמור את כל הכמות הזאת, כי לא היה מקום לאחסון ולקרור ונאלצנו למכור מכל זה, רק לידידים הקרובים ביותר.

נו, ועתה מה הלאה? המלחמה מתמהמהת ומתמשכת מיום ליום. הדי הקרבות נשמעים ממרחקים. החגורה מתהדקת סביבנו ומתחילים להרגיש במצור ההולך ומחמיר. החיים נמשכים וחושבים שוב על עבודה חדשה כלשהי.

נזדמנה במקרה, מכונה לעשיית איטריות ואבא קנה אותה. הצבא הגרמני צעד על קיבתו. הם באו בהצעה להכין להם איטריות. אנשי שכונת "שנלר" הגרמנית, שהיו בידידות רבה עמנו, המליצו על יושרו של אבא, ועל אמינותו בכל מעשיו. הם הביאו עמם קמח לבן, שלא ראה איש כמותו זה זמן רב, וכן ביצים בכמות הנדרשת. לא ידענו אז מה זה איטריות שלא על טהרת הביצים. מים סיפקנו להם מהבור שלנו. על יד ביתנו , עמד בנין גדול, על חמשת חדריו הגדולים, שהיה בו גן ילדים הימים ימי חופשת הקיץ והבית עמד ריק מכל רהיט. הבית הועמד לרשותנו בהשכרה, לזמן שהיה דרוש לנו. רחצנו את כל הרצפות וניקינו את הבית, כדי לפרוש סדינים , נקיים על הרצפות. מתחו חבלים מהחלונות המסורגים, עבור האיטריות שיווצרו לאחר מכן. המתקן דמה למעין חצובה תלת־רגלית, אשר בקודקודה מצלמה מכוסה בכיסוי שחור וצלם רחוב משוטט אתה. אבל כאן לא היתה מצלמה, אלא הרכיבו, מדי פעם פלטה מרובעת מחוררת. היו שלוש פלטות וכל אחת מהן, היתה בעלת חורים מסוג אחר. אחת לאיטריות דקות, השניה לרחבות יותר, והשלישית למקרונים עגולים. כך החליפון מדי פעם. על כל זה הרכיבו משפך מותאם, ששפכו לתוכו את בליל הבצק. שוב החלו לסובב ידית. ביד. רק הגדולים עסקו במלאכה, כי אנו הקטנות לא הגענו עד לגובה זה. האיטריות החלו לנשור למטה ונאספו על ידי מערוך או שנים. השחילו אותם על החבלים, באורך הרצוי ותלו אותן עד שיתיבשו. לאחר כמה ימים, באו מהצבא הגרמני, ערמו כל זאת בארגזים עמוסים בתוצרת יפה זו, העלו על העגלות הגדולות וקיבלו סחורתם בצורה הנאה ביותר.

בכל שנות מלחמת העולם הראשונה, אכלנו לחם לבן, שנאפה בבית – כי לא ניתן היה להביאו למאפיה ציבורית מפני שגנבו שם הכל. ובכן, אבא, בנה תנור בבית ושם אפינו את לחמנו. אבל ברוב הבתים, לא היה כבר כל קמח ואכלו פת חרבה, שנאפתה מגרעיני דורה – מאכל תרנגולות בלבד. בעת מלחמה, גם בני אדם הפכו לחיות על שתים, כמו התרנגולות – שאף הן הלכו על שתים. אז למה לא ניסוב לשולחן אחד? ובכן, את גרעיני הדורה טחנו לקמח והנה פת לחם מסוג חדש. בעוד פרוסת הלחם של הדורה היתה חמה – אפשר היה לאוכלה ולבולעה. אנו, הילדות, היינו מחליפות בהחבא, [illegible] לבן שלנו, ומקבלות תמורתו פרוסת לחם בצקית מדורה. שני הצדדים נהנו. מובן שלא עיכלנו פת קיבר זאת, וכאבי הבטן לא אחרו לבוא. אבל לא סיפרנו בבית לאיש על החליפין... היו גם גרעיני תורמוס, שגדלו ברובם בר. את הגרעינים, המרים כלענה, השרו במי מלח מדי יום ביומו ובסוף , גם הרתיחו אותם, עד שפגה המרירות ואפשר היה לטחנם, במכונת הבשר, לאפיית לחם. בככרות האלה לא נגעו לרעה והניחון לנפשן...

למרות שהרימונים לא גדלו בגולה הרוסית, ששם חיו אבותינו, מאות שנים, ידעו לעשות מהם תרופות. את הקליפות שמרו לעת מצוא. אם חלה אדם ב"דיזנטריה" – היתה תרופה זו הבדוקה ביותר. הרתיחו את קליפות הרימונים במשך ארבע שעות, בתוספת צמח־מרפא כלשהו, סננו זאת ולקחו מדי פעם בפעם כפית או שתים. תרופה זו ידעה עוד אם־סבתי, שהביאה עמה פטנט זה, אשר עבר מדור לדור. עם בוא האנגלים, הם אסרו כל תעשית תרופות פרטית, בלי מרשם רופא, ואז אמא הפסיקה ולא נענתה לאיש, כדי לא להסתבך עם החוק. היא היתה , דור היוצרים האחרון! בשנתיים האחרונות למלחמה, כמעט ולא ניתן להשיג נעליים עשויות מעור. אולי הגיעו, באופן חלקי מסוריה או מתורכיה, משלוחים זעירים של עורות. לא היתה כל תעשיה מקומית – רק לפי הזמנה בלבד. גדלנו על יבוא, כמעט עד לפריט האחרון.

אנשי שכונת "שנלר" הגרמנית, שדרכם לארץ מוצאם היתה פתוחה לפניהם, הביאו לתצרוכתם העצמית. הגרמנים והאוסטרים היו בני בריתם של התורכים, אבל לא היה כל שיתוף ביניהם. באשר למצרכים, הם לא חסרו דבר – אבל לא חילקו זאת עם התורכים. הם היו מאורגנים כמיטב המסורת הגרמנית. כאמור, היה אבי בידידות גדולה עם קהילה זו. איתרע מזלנו, ששפר עלינו ונעלנו את הנעלים מתוצרת גרמנית זו. הכל לפי מידת רגליהם של בני המשפחה. מן המוכן לא היה דבר. תמיד השתדלנו להזמין נעלים במספר אחד יותר גדול – שיספיק לאורך ימים, הרי רגלי הילדות גדלות.... מרפדים בפנים, להתאים את הנעל לרגל. ואם נשאר משהו מן הנעל, היא עברה, לאחר מכן, לילד הבא בתור – אם עד אז לא הלכו "על יד" הנעל...

הסנדלרים המתקנים היו רבים וידיהם מלאות עבודה. הם קנו שאריות עור מהצבא התורכי, אחרי שחיטת הגמלים והעיזים שנגזלו מן הכפריים הערבים. בקיץ עוד הסתדרו איך שהוא – הלכנו יחפים בבית ובחצר, פשוט היה זה נעים וקריר. היום חוזרת היחפנות ברחובות הערים מטעמים אחרים, אופנת "היחפנים", לא עלינו. אבל אז, מצאו גם לזאת פתרון. החלו לסרוג נעלים מחוטי משיכה, או "שפגט", כפי שקראו לזה. התחיל בולמוס הסריגה. בנמצא היו חוטים וחבלים בעובי שונה, וכל אחד סרג לפי בחירתו. כל אשה בחרה בעובי החבל המתאים לה לעשיית הסוליות. תפרו בצפיפות משטח, לפי כף הרגל. הסוליה היתה מושלמת ביותר, ולהשלמת הנעל הסרוגה כולה, הוסיף הסנדלר עור גמלים או עיזים. הוא השאיר את העור במצבו הכמעט טבעי, עם כל השיער שעליו, לנוחיות ההליכה. זה גם שמר מפני רטיבות והאריך את חיי הנעליים.

מה עתה?! צצה תוכנית חדשה ותעשיה לכמה שבועות , בקיץ. עם בוא ימי הבציר ועלייתם של בני הכפרים עם מרכולתם, זאת אומרת, הענבים, למכירה בשוק "מחנה יהודה" , קנה אבא את הענבים הדרושים לו עבור עשיית ריבה. המקום היה על פרשת דרכים, בואכה לירושלים מהשפלה. שם עמדו, משני צידי הכביש, שני מוסדות ששוכנו בכמה בנינים. את בית־האבות הקים עוד אבי־סבי וכן גם אבי, הקים שם, מאוחר יותר, את בית החולים של המקום. ממול היה , בית־החולים לחולי נפש, שאף שם השתתף אבי בבניה. לפיכך נתנו לו פינה, או שטח של החצר או הגן הגדול, לעסוק במלאכה, הפיכת הענבים הקנויים – לריבה. לעסק אחרון זה היה שותף שכן, אמיד וסוחר גדול, שנתן חלקו הגדול בכסף להפעיל תעשיה עונתית זו. אני זוכרת , כי הביאו כארבע מאות פחי נפט ריקים, חדשים ונקיים, אשר הנפט הורק והם נרחצו ונשטפו היטב ללא השאר כל עקבות. הפחים היו מוכנים לקלוט ריבה זו, שאבא עבד עליה , עם עוד כמה פועלים. בגמר המלאכה, כשהכל התקרר, מלאו וסגרו את הפחים בהלחמה לזמן ארוך – שלא יתקלקל דבר. במקרה זה קיבלה אמא עשרה פחי ריבה„ מכל העמל הרב שהיה מנת חלקו של אבא.

באותה תקופה לא כתבו חוזים. הכל נעשה על דבר האמת. עם הערבים לא היו לאבא מעולם חילוקי דעות, בעניני כספים ועסקות. האמון היה תמיד הדדי וקבלוהו בידים פתוחות בכל מקום. לעומת זאת, היה יהודי שהתפלל שלוש פעמים ביום לכיסוי עוונותיו. אותו יהודי נישל את האלמנה והיתומות הקטנות, שזה עתה קרה להן אסון – עם מותו של אבא. מאמא שמעתי שקופחנו בצורה קשה ביותר. השכן. שהיה גביר גדול, לא עמד בדיברתו ולא מלא אחר כל הכתוב בספרי התפילה, בהם הגה יומם ולילה – שלא לעשוק יתום ואלמנה. נשארנו בחוסר כל. נגמרו כל התעשיות – המוצלחות יותר והמוצלחות פחות. בינתיים הסתימה המלחמה ונשמנו לרווחה.

כך שגשגו ענפים אחדים, מני רבים, של התעשיה הביתית – שהיתה גם צורך השעה וגם פרי יוזמה ודמיון אישיים.

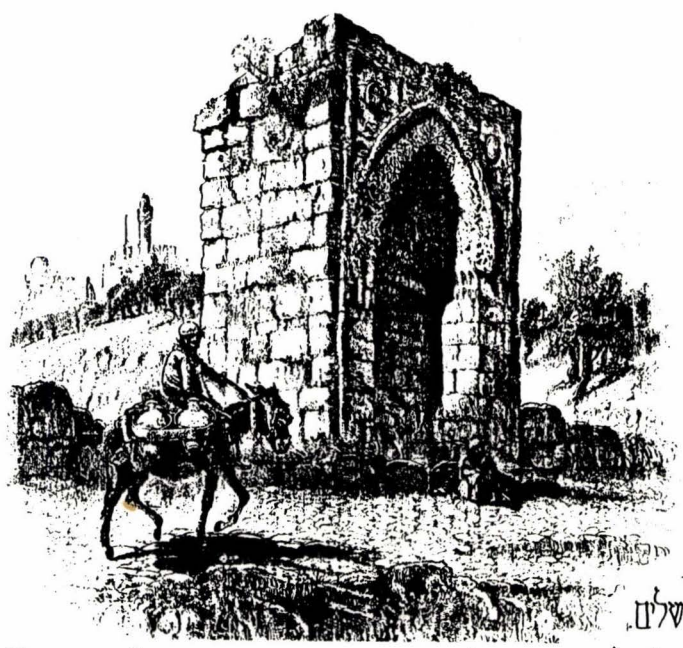
שנת 1917. שבת. מנוחת צהריים. ההכנות לסעודה השלישית בעיצומן. אנו, הילדות, משחקות בחצר ובגינה שלנו. והנה אנו שומעות רעש מוזר, ותוך שניות, קמה בחלה בבית. כל כלי הנחושת נופלים מעל הארון, בקול מחריש אזניים. ובאותה פתאומיות, נפתחות שתי דלתות זכוכית של ארון קיר קטן יותר, בו אוחסנו כלי הפסח למינהם, רובם שבירים. בבתים רבים היו הרצפות בחדרי המגורים דמויי שטיח, בדגמים שונים ובצבעים מרהיבי עין, שהעשירו את פני החדרים ביופים. על רצפה כזאת התפזרו שברי זכוכית ונראו כיהלומים קטנים ונוצצים, המפוזרים למרגלותינו. לאחר התאוששות קלה, היה ברור שזו רעידת אדמה. מיהרנו מיד לעזוב את הבית, עם הרגשה שבחוץ בטוח יותר. יוצאים אנו לשכונה ומוצאים את כל השכנים, עומדים אף הם שם, מתגודדים וכל אחד ספורו עימו. מי שנפל מהמיטה ומי מהחלון, כי החלונות הרחבים, שמשו מקום ללינת לילה ולמנוחת יום. לכולם נגרמו נזקים קלים, אבל לא היו אבדות בנפש.

משהו, הטריד והעציב את אמא שלי, שהמם אותה וניבא לה רעות ונפשה לא שקטה. יותר מכל הנזקים האחרים, על דברים שירדו לטמיון, העיקה עליה נפילתה של תמונת סבתי, אם־אבי. התמונה נעקרה ונותקה מהוו עליו היתה תלויה שנים רבות. מעל הקיר ליוותה אותנו במבטה המלבב. היתה זאת תמונת שמן גדולה, שצוירה ע"י צייר. אני לא זכיתי לראות ולהכיר את סבתי, אבל , אנשים שהכירוה, אמרו כי דיוקנה היה תואם להפליא. מאז נפילת התמונה ארצה, ברעידת האדמה, התהלכה אמא קודרת ועצובה וחששותיה מרובים וכבדים. מי יודע מה עלול לקרות...

רבות היו האמונות ורבים האמינו בסתר לבם באותות ובמופתים. קשרו דבר אחד למישנהו. אבא חזר באותם הימים משליחות ממשלתית, לאחר שסיים את אחת העבודות עבור התורכים. הוא חזר חולה הביתה. האמון העוור משלים, לפעמים, את הרגשות הצפונים ביותר בלב, הטורדים אותנו ללא הרף וללא הסבר כלשהו...

כמה שבועות לאחר מכן, נפטר אבא. האסון, פגע קשה בכל המשפחה. הכל עטוי שממון ויתמות מסביב. נשארנו ילדות קטנות, ללא משען כלשהו, עם עתיד כה מעורפל וללא זיק של אור. מלחמת העולם הראשונה המשיכה להשתולל בכל עוזה. כל תקווה לא נראתה באופק ולא ידענו מה ילד יום. המשענת העיקרית, עמוד התווך, נשבר ולא נראתה כל קרן אור בשעות הגורליות והקשות, שעברו עלינו...

עם חלוף הזמן והשנים, הגלידו הפצעים לאט לאט והכאב החוויר. המלחמה הסתיימה כעבור כמה חודשים. החלה מנשבת רוח חדשה, שהביא עמה תקוות חדשות. החיים המשיכו לזרום באפיקי הזמן. במאמצים אין ספור, התגברנו על הרבה מכשולים, שנערמו בדרכנו. היה הכרח לדלג עליהם ולהגיע אל מסלולים טובים יותר, שנועדו אולי גם לנו, הבנות. צפינו, כמו כל ילוד אנוש בעל רצון, לטוב יותר – לאחר כל מה שעבר עלינו, זה לא מכבר. זהו אותו רצון, שכל אחד מאחל לעצמו, והמובן כל כך מאליו לכולם....

ירושלים.

סביל סולימאן בדרך להר־ציון. JERUSALEM. SULEIMAN'S SABIL.

סוף המלחמה

בהתקרב צבא בנות הברית, אל מבואות ירושלים, נזהרו שלא להפגיזה מפאת קדושתה. כה רבים בה, בתי הכנסת, מנזרים, כנסיות ומסגדים המפוזרים בכל העיר. הם נמנעו לפגוע גם באוכלוסיה, שהיתה חודשים רבים במצור. גם מטרתם ורצונם, שהעיר תיפול לידיהם בשלמותה - ללא הרג מיותר וללא הרס.

באשר לי. לא הבנתי מה למלחמה זו ולנו. רצינו רק שתסתיים מוקדם ככל האפשר, וימעט הסבל הרב של האזרחים. דבר זה בלבד, עמד לנגד עינינו - מי יתן ויהיה סוף למצב. הלאות היתה כה כבדה, שרבים התמוטטו, לא החזיקו יותר מעמד.

הפרשה , המסעירה ביותר, בימים ההם, היתה מעשי אנשי "ניל'י". מה גדולים, ההעזה והסיכון שנטלו על עצמם וכמה יקר וכבד היה המחיר ששילמו. מחיר חייהם, שלהם, בהעבירם מידע לבנות הברית, על מנת לעזור להם לסיים, מלחמה זו ולקצר סיבלו של הישוב. אנשי "ניל'י" , לא חסכו במאמציהם, על מנת , להחיש את כניעת התורכים ולסלקם מהארץ.

בהיות בנות הברית, קרובים לטווח ההפגזה של העיר, היה בידם נשק קטלני היכול לגרום לנזק רב ביותר. אבל הם בחרו להפציץ, את שני קצות העיר - מדרום ומצפון. הישוב היה דל במקומות אלה. בדרום שכונת "שערי חסד", כולה ישוב יהודי. כיום זה מרכז העיר, על יד שכונת "רחביה". שכונות, שכונות, נבנתה אז ירושלים. באחת ההפגזות האלו נפצע יהודי ושתי רגליו נקטעו. על מנת להגיע במהירות לבית־החולים "וולאך", הלוא הוא "שערי־צדק" -היה עליהם לחצות את השכונה בה גרתי. מקרה זה ראיתי במו עיני, אדם רחב ממדים ישוב על כסא,כולו שותת דם, קשור על גבו של אחד ממקורביו. בני המשפחה התחלפו מדי פעם, כי לא עמדו בעומס המשקל של הפצוע. השתדלו להביאו במהירות האפשרית, אבל לא הספיקו להצילו. אחרי אבוד דם רב - נפטר מול שער בית־החולים.

בקצה השני, בצפונה של העיר, שכן ישוב אחר- גרמני נוצרי - בשכונת "שנלר". היתה בשכונה זו חורשה רומנטית, אולי היחידה אז, בעיר. בתיה היפים היו בני קומה אחת, רעפים אדומים לגגות, וגינות נוי מסביב כל בית. כן היתה להם חומה, גדר גבוה בנויה אבן, ולשם בטחון תקעו בזמן היציקה והבניה , שברי זכוכית של בקבוקים בראש הגדר. הרוצה לפרוץ גדר זו, ירתע מלטפס ולהפצע בעוברו גבול זה. בהרבה מקומות בירושלים , נהגו לבנות גדרות ביטחון כאלו, בשילוב שברי זכוכית בראש הגדר. מאחורי קיר זה , היו להם, כל המוסדות, שיש לקהילה מסודרת: כנסיה, בית־ספר, בית־יתומים וכן כמה בתי חרושת קטנים, כמו סנדלריה ממוכנת מודרנית, שלא ראינו כמותה בארץ. תעשית עציצים מחמר שרוף ועמיד, היתה במלוא התנופה, כי היה ביקוש רב למצרך זה. העציצים היו יפים ובגדלים שונים. גם אנו, רכשנו רבים מהם , עבור גינתנו.

הדבר המיוחד שהתברכה בו ירושלים אז, תודות לגרמנים של 'שנלר', היה השעון שנבנה על מגדל מיוחד והשקיף על כל העיר. הבתים לא היו רבי קומות וכולם שמעו, בכל רבע שעה, את צלצולי השעון. שכונת 'שנלר' , לא היתה רחוקה מביתנו. רק מספר בתים ,בני קומותיים, הפרידו בינינו לבין שדה הראיה של השעון, ויכולנו לכוון את שעוננו בבית. שעוני יד כמעט ולא נראו על הידים- רק על שרשרת־זהב של האבות והמבוגרים בלבד, או אצל בעלי ממון ועמדה נכבדה.

ושוב, היה זה יום ששי אחר הצהרים. הבית היה ממורק ונקי. בכל פינה, עמדה השבת בפתח. ופתאום - התפוצצות אדירה, מחרישת אזניים. מיד בוקעות להבות אש אדומות סביבנו, השמים מאדימים וענני עשן שחורים מתמרים מעל החצר שלנו, שהיתה מוגפת בקירות גבוהים כמו מבצר. נשלל מאתנו, לראות מהיכן באה הדליקה. ללא היסוס אני על הגג בקפיצה. ומה רואות עיניי? המגדל והשעון של 'שנלר' אינם עוד. הכל אוכל באש! אין מכבי אש וכל עזרה אחרת לא תבוא, כי המים היו במשורה. לאחר כמה ימים, כששקטה השריפה, נתגלה מה רב היה הנזק שנגרם. אז באו כמה גרמנים, יושבי המקום, אל אבא ובקשוהו להקים מחדש את המגדל , כדי להתקין בו שעון אחר. הם היו ידידים טובים של המשפחה, ובכל דבר קטן כגדול, באו להתייעץ עמו. משם קיבלנו הרבה פקעות ושתילים למיניהם, של פרחים תרבותיים, שהביאו מארצות מולדתם. ואכן, גם גינתנו, היתה משופעת בצמחיה עשירה בפרחים יפים ממקור זה.

חדשים רבים התנהלה מלחמת העולם הראשונה, מעל ראשנו ממש, מכיוון שגרנו קרוב לשדה המערכה, שהיתה בכל עוזה. באחד הימים קיפצתי על חבל, כמנהג הילדות. והנה שוב להבות מול עיני. ולאחר שניות מעטות התפוצצות אדירה. הגג הקדמי של בית־החולים "שערי צדק" מתרומם על רעפיו ורסיסים רבים מתפזרים לכל עבר, בכל השכונה. רסיס גדול במיוחד נחת לרגליה של אחותי , שרה. בנס לא נהרגה, רק שערותיה נחרכו. היא שמרה על רסיס זה כעל קמיעה, עוד שנים רבות. כולם מצאו מחסה בבתים. והנה אני שומעת את אמא שלי קוראת לי לשוב, כי דאגתה היתה כמובן גדולה. אבל אני לא העזתי לעזוב את מקום המיסתור שלי, שהיה במסדרון של בית בן שתי קומות, ובטוח יותר. בטרם ירדתי ממקום התצפית שלי, הספקתי לראות שעל עלית הגג, שהתרומם זה עתה מפגיעה

ישירה, התרוצצו דמויות אדם. אכן לא טעיתי, בעליה זו שכנו כארבעה־עשר עריקים. בחורים צעירים שלנו, שפשוט לא התגיסו לצבא תורכיה. הם העדיפו לחיות שם למעלה, על בית ה"קרנטין" למחלות מדבקות כמו חולירע, טיפוס ודֶבר, שהשתוללו אז בארץ. בית זה היה נפרד מיתר בניני בית־החולים הענקי. הצבא התורכי לא העז להתקרב לבית זה, בן שתי הקומות. לא חיפשו שם דבר, והדירו רגליהם מהמקום, מפחד פן יבולע להם. לא עלה בדעתם, שמקום עלית הגג, שוקק חיים. בלילה , הם ירדו, בחסות החשכה, להצטייד במזון ובהחלפת בגדים – כי היו תושבי הסביבה. בשעות הלילה המאוחרות יותר, חזרו למחבואם. איך הם שמרו על צלילות דעתם בבידודם הממושך – לא אבינה. הם נעזרו על ידי עובדי המקום בבית־החולים, ששיתפו עמם פעולה. כנראה העמידו שם סולם, אשר סולק ביום וכך לא השאירו כל עקבות.

יש בידי ספר דוקומנטרי, על בנית בית החולים "שערי־צדק"*.שם מזכירים גם מאורע זה של הפצצת המקום, שאף אני הייתי עדת ראיה לכל שהתרחש. בספר זה, מסופר איך הקימו בית־חולים זה, מי היו התורמים וכל המשתתפים הנדיבים, שהקדישו מהונם ומזמנם למפעל חשוב זה, אשר ברבות הימים, הציל הרבה נפשות בישראל. התרומות מחוץ לארץ, שהיו ביוזמתו של דר' וולאך, לא אחרו לבוא. יהודים רבים עם רצון טוב, הוסיפו עוד נדבכים לבנין זה, שהיה כה מפואר באותה עת, בראשית המאה שלנו, בשנת 1902 – אחד מבניני הפאר שידעה ירושלים. את הבנין עצמו הקימו, דודו של אבי, רבי יעקב מן ז"ל עם אבא. זה היה רק בנין אחד, מני רבים, שבנו יחדיו בירושלים, כמו בתי־כנסת, מושביזקנים, בתי חולים, ובעיקר בתי ספר.

הימים האחרונים, של המלחמה, היו קשים ביותר, במיוחד עבור משפחתי. בתקופה הקצרה של שלושת החודשים האחרונים, לפני שחרור העיר, עברנו כמה אסונות. אסון רדף אסון, אחד אחר משנהו. האסון הראשון, והמכאיב ביותר, היה מותו של אבא. אדם באמצע שנותיו – באותו שבוע שמלאו לו חמישים ושתיים שנה. אסון זעזע את כל המשפחה, שחשה עצמה יתומה וגלמודה.

חודש לאחר פטירת אבא, הביאו את הפרה החדשה, שכה חיכינו לה, אשר אבא הספיק לקנותה לפני כן אצל הגרמנים של 'שנלר'. שם שמרו עליה, שלא יקחוה התורכים. לקראת ההמלטה קיבלנו אותה לביתנו, לספק שוב את צריכת החלב ומוצריו, שהיינו רגילים להם כל השנים. היא הקדימה בהמלטה ומתה. זה היה נזק עצום.

לאחר שבועות מספר, באו מהצבא הגרמני והחרימו את הבית. נשארנו גם בלי קורת גג. ניתן לנו רק חדר אחד, שהיה בנפרד, להניח שם את חפצינו. היינו כנוודים.

הכדורים כבר שרקו מכל עבר. היינו קרובים לחזית ולשדה הקטל, רק כפסע בינינו לבין המוות. מאות מטרים בלבד, הפרידו בין התורכים לבין האויב האנגלי ובני בריתם – ואנו באמצע.

כל אותה שבת, אחרונה, למלחמה ישבנו אצל שכנה, מול ביתנו, כשחלונות ביתה פתוחים לרחוב הראשי־רחוב יפו, שבו התנהלה המלחמה. מאחורי חלונות מוגפים, מבעד לווילון, השקפנו על המתרחש בחוץ לאורך הרחוב. ישבנו כולנו דרוכים ומלאי חרדה, דאגה ופחד. איך יגמר יום ארוך וארור זה, שסופו לא ניראה. מול פנינו עוברות עגלות הרתומות לשוורים רעבים, שהרעב ניכר ברזון גופם. בקושי משכו בעול, עם המשא הכבד שבתוכן – נפגעים, פצועים והרוגים, המובלים לבתי החולים. צעקות וגניחות של החילים היו מזעזעות. דמם ניגר לאורך הדרך. האדמה ממש האדימה, וכל זה מול עינינו הרואות והצופות במתרחש. הלב כאב ונשבר, ללא כל יכולת ותוך אין אונים מוחלט לבוא לעזרת אומללים אלו. הפחד הלך וגבר על כולנו. היינו נשים וילדים בלבד בשעה זו. הבית בו מצאנו מסתור היה בן שתי קומות ובטוח יותר מאשר אצלנו– ולו לכמה שעות בלבד. זאת היתה אחת התמונות הקשות בחיי, שלא תימחה לעולם. כה קרובים היינו למתרחש מולנו ולא ידענו את נפשנו– אם גם עלינו נגזר גורל החילים. כל אותה יממה , המשיכו העגלות להשתרך – הלוך ושוב, חזור למערכה וממנה. עולות ריקות וחוזרות בעצלתיים עם מטען חדש של פצועים. ושוב צעקותיהם הכאובות של החילים המסכנים והאומללים. ספק אם הספיקו להגיע חיים לבית־החולים. כך זה חזר על עצמו בלי הרף.

אנו עומדים על תהום האבדון ולא יכולים לדלות כל מידע, משום מקום. לאן לברוח, כשאין אפשרות להוציא ראש, מפאת רסיסי הפצצות המתפזרים בחוץ מסביבנו? מה הולך שם בחוץ? מתי זה יגמר? איך יוצאים חיים מגהנום זה? לא חלמנו "איך", "מתי" ו"אם בכלל" נחדש ימינו כקדם.

בדמדומי בין הערביים, עם דעיכת אור היום, היה עלינו לעזוב את בית השכנה ולהגיע למקום אחר– לדירה מרוחקת קצת משדה הקרב. המשפחה שלנו העניקה לנו בטובם את ביתם הקטן, שעמד בשוממותו, לשעת צרה. הדירה שם היתה פנויה ואנו נדדנו הלוך ושוב אל הבית העזוב ההוא. זה לא היה , דלת ליד דלת, כי עם מרחק של כקילומטר הליכה. עם ערב לקחנו מהר צידה. לכל ילדה הוכנה חבילת בגדים ומעט מזון– במקרה ונאבד, איך שהוא, אשה את רעותה ולא נוכל להתאחד בחזרה. התחלנו להתארגן: מה לעשות ואיך להגיע לאותה דירה, שהועידו לנו. ואיך נעבור את הלילה הבא –אם בכלל נצליח להגיע לדירה. היה עלינו לעבור ליד בית ספר "אליאנס", שבו למדנו. שם עמדו כששה־עשר תותחים, יורקי אש תופת. בית־הספר היה בן שלוש קומות, עם חלונות גדולים במיוחד

לאור ולאוורור לתלמידים. התותחים יורים ופצצות שורקות מעל ראשינו, מאות מטרים גבוה מעלינו ואנו מרכינות ראש , שלא להיפגע, חלילה. אנו פונות לאמא ומזרזות אותה למהר קצת יותר, והיא בשלה. הרגליים רועדות וכושלות וממאנות להשמע לה, כשבידה סיר גדול עם אוכל של שבת , שאיש לא נגע בו. זה היה תבשיל של דלעת עם כדורי לחם. משום מה, תמונה זו חרוטה עמוק עמוק, בזכרוני. הכל כבר היה קר, ללא אפשרות לחמם, כי היה מאכל שבת. אבל אכלנו. כמובן, אין פינוקים בשעה כזאת...

הגענו לשכונת "משכנות", שם היה חלק גדול מחפצי הבית שלנו, בעיקר המצעים שהובאו עוד לפני כן, כדי להקל על מצוקת הלינה – שנוכל להניח את ראשינו ולישון קצת, ולו לשעה קלה בלבד. אבל היינו ערות כל הזמן, למרות הלאות שתקפה אותנו. ההפצצות לא פסקו, הכבידו ומנעו מאיתנו שינה. באותה דירה, שקיבלנו עד יעבור זעם, היו חלונות קטנים יותר ומופנים כלפי בית הספר 'אליאנס'– שמצידו השני, עמדו אותם תותחים ורעמו, והחלונות מתנפצים בלי הרף מההפגזות, חסרות היעד של התורכים עצמם,עתה החל הכל מחדש גם כאן. לא שערנו שתשאר אבן על אבן, מבנין גדול זה, שלמרגלותיו עמדו כלי משחית אלו. חשבנו שהכל חרב סביב. לילה של סוף מלחמה וסוף חודש כסלו. בכל אפלה מוחלטת. ישבנו שוב אחרי החלונות. בחשכה. כבר לא היה צריך וילון – מתרגלים ורואים באור זה. עקבנו אחרי הבריחה ההמונית של החילים התורכים, למטה ברחוב. הם פרקו מעליהם את כלי נשקם וזרקו אותם- להקל על הבריחה, כי לא היה בכוחם לשאת יותר. כולם נחפזו למלט נפשם, עזבו את המערכה בבהלה, במהירות האפשרית וללא כל סדר ומשמעת – כל אחד , הטוב בעיניו יעשה. היו ביניהם הרבה יהודים אשר ניצלו הזדמנות זו וערקו מהצבא, כי לא היה קיים כבר כל צבא. העיקר היה למצוא מחסה. האזור בו שהינו, היה כולו מאוכלס ביהודים בלבד, כך שהאפשרויות להנצל היו רבות. אחרי חצות, התדפק חייל בדלת החצר ופנה בספרדית: " אני יהודי, תנו לי להיכנס", ביקש. כולנו דוברות ספרדית וידענו שמדובר ביהודי. לא פתחנו ושמרנו על דממה מוחלטת. לא העזנו להשמיע קול, או לתת אות חיים. בנתונים שהיו אז, בחרנו להמנע מכל מגע ומהפתעות עם אדם זר. הכנסת חייל זר ורעב, ואולי גם עם נשק, יתכן ולא יהיה אחראי למעשיו. אמנם, הרגשה לא נעימה ביותר כלפי יהודי. בכמה חצרות שמענו קריאות שמחה, כנראה שכמה חילים, הצליחו לחזור לחיק משפחתם או אל ידידים. היינו שש נשים – אמא, אחות גדולה, נשואה וארבע ילדות קטנות וצעירות. כך שמרנו על נפשנו, מאוחדות, מכל הפתעה. אמנם היה עמנו גם עריק. איש חולה וישיש, שישב באותו זמן במרתף. זה היה שכן שגר מולנו ואשתו הכניסה אליו יום יום את מצרכיו. באותו ערב, כשהיה עלינו לעזוב את הבית, לבש חצאית ארוכה של אישתו, קשר לראשו צעיף וכר גדול מעליו כמעט ולא נראה בכלל. כך הגענו הרחק מביתנו, בעודו פוחד פן יגיסוהו – הרי צריך גם גנרלים...

בשתים בלילה פסקו ההפגזות. השתרר שקט מוחלט. רק ריצת חילים מבוהלים, הנסים על נפשם בבהלה, נמשכה עוד שעה ארוכה. הם רצו להציל את נפשם, בהשאירם אחריהם חברים פצועים על נישקם, שוכבים באפיסת כוחות. אותנו הטרידה הדממה, שהחלה בפתאומיות בלתי ברורה...

למחרת בבוקר, כשהכל שקט ורגוע, היה הדבר הראשון שעלה בדעתי להתחמק מהבית בו שהינו, לרוץ ולראות אם הבית שלנו עוד קיים ועומד על תילו שלם, ואולי ניזוק בחלקו – ואם יש לנו לאן לחזור. הגעתי עד פינת בית־ספר 'אליאנס'. התותחים, שעמדו שם קודם לכן, נעלמו. משם לא היה המרחק גדול ושדה הראיה פתוח אל המרחבים, לא נסתר דבר. ראיתי את ביתנו בשלמותו ואת כל הסביבה כפי שהיתה אמש. לא האמנתי למראה עיני. אנו חיים ויש לאן לחזור. "הביתה, הביתה" צעקתי, לא, זו לא פאטה מורגנה ולא חלום". היה זה משהו קסום ומופלא, שלא ניתן להסבירו. לא היה גבול לשמחתי, לראות, במו עיני, את הבית שכה אהבנו והיינו כה קשורים אליו. לא המשכתי בדרכי. חזרתי על עקבותי לבשר לאמא ולשאר האחיות על הנס הגדול. אמא הכינה בינתים , ארוחת בוקר. השמחה עברה על גדותיה, ומי רעב בכלל . לאחר מה שעבר עלינו בשעות הארוכות, שנראו ללא מוצא וללא סוף.

כעבור שעה קלה, רצתי חזרה לרחוב, לראות מה הולך ומה מתרחש שם. והנה התגלו לעיני קציניים תורכים , גבוהים, עושים את כל ההכנות האחרונות לקדם את פני האויב מאתמול –לידיד של מחר. מסביב דגלים אדומים של תורכיה, עם חצי ירח וכוכב והרבה דגלים לבנים – אות לכניעה. גם אנשי ציבור היו בתלבושת חג, עם התרבושים לראשם וכולם מצוחצחים. הקצינים ענדו הרבה מדליות נוצצות ועל כיתפיהם הרבה זהב. אנו, הילדים, הלכנו אתם יחד אל מקום המפגש ההיסטורי – למסור לאחר כבוד את העיר בשלמותה. לא אשכח מעמד זה, כשאני מסתובבת עם עוד ילדים רבים בין הקצינים וים הדגלים. היה טקס קצר. כמובן שלא הבינונו במה היה מדובר. אבל , הרגשנו, שבשבילנו הסתימה המלחמה. המפגש העיקרי היה, בדיוק במסעף כביש יפו, ברוממה – כמה עשרות מטרים מעמוד הנצחת הכניעה על שם אלנבי, כובש ירושלים. שם מתפצל הכביש –אחד לשפלה והשני מוביל כיום ל'בניני האומה' , ל'כנסת' ולשאר המשרדים הממשלתיים. כל השטח הזה היה בזמנו כפר ערבי, שנקרא 'ליפתא החדשה'. אלנבי עצמו לא היה בראש הצבא באותו מעמד. שמרו על בטחונו, כי

האמון לתורכים טרם התממש עד כדי לסכנו. קיבלו את פני הנכנעים שלושה סמלים וכמה חילים עם אלונקות, מחיל הרפואה, לוודא האם יש שם פצועים. ממעל טסו מספר אווירונים קטנים. זה מה שהיה אז. קבלת הפנים וחתימת הכניעה נערכו בחצר בית־החולים שערי־צדק. דר' וולאך היה השושבין הראשי, כשפתח את השער הגדול והיפה, שהיה מיועד לארועים חגיגיים במיוחד. העמידו שולחן גדול , על משטח מול הגן, מפה ועליה כבוד ושתית "לחיים". יום גדול היה לנו. יום ראשון של חנוכה, שנת תרע'ח – 1918.

פתאום החלו להראות ברחובות העיר, הרבה צעירים שלנו, חיוורים וחלושים – לאחר שלא ראו אור שמש כמה שנים. עם הפחד שהיה נסוך על פניהם, היה קשה להכירם. כוס היגון האילם נתנה בהם את אותותיה והם היו זקוקים לחמלה ולנחמה גם יחד.

הצבאות הכובשים, החלו להכנס העירה. במשך שמונה ימים ולילות, ללא הפסק, צעדו ובאו. בראש כל גדוד , תזמורת המנעימה את שומעיה, תזמורת אחרת ושונה מתמול שלשום. בעיקר היתה הפתעה גדולה לראות את הסקוטים , על תלבושתם וכלי הנגינה המיוחדים שלהם. ממש לא האמנו למראה החצאיות הקצרות שלבשו. הסחילקו ביסקוויטים וממתקים לילדים. בעיקר קיבלו התינוקות , אורז ואוכל בסיסי אחר, שחולקו מיד. היו ילדים בני שלוש ומעלה, שלא עמדו עוד על רגליהם – ותוך שבוע החלו ללכת. חזר אליהם הצלם האנושי. בהר הזיתים, נשמעו עוד יריות, אבל תוך יום , דעכו גם ההדים האלה ויכלו לקבור את החללים והמתים היהודיים האחרים בקבר ישראל, בהר הזיתים.

המלחמה שקטה לאיטה והעיר קיבלה חזות חדשה. הכל קורץ לך ומהווה מקור השראה, שלא יכולנו להסביר פשרו. הלב רחב לראות כל הסובב אותך. מי פילל לכך לאחר שנות חיים בלחץ עצום, עם הרבה גזירות ופחד אין קץ –והנה שינוי כביר כזה בחיינו, שלא יכולנו לעכלו. אני מנסה למקד את התחושה ללא הזיות– והכל כה אמיתי, שאינני מאמינה למראה עיני. לבי מתמלא רצון לשוטט ולשוטט, להתפרק מכל העבר העגום והמיגע. השמחה עוברת על גדותיה.

באותו יום ראשון לשחרור ירושלים, הלכה אמי עם אחותי טובה אל דר' וולאך, לשאול בעצתו. מה לעשות עם אותה קורה, המזדקרת מחלון ביתנו. כשהחרימו הגרמנים את הבית, התקינו את הקורה לסמן אחת העמדות הקדמיות של ירי לכוון ההרים ובראשה קשרו סל נצרים. דר' וולאך קיבל את אמא בשמחה רבה, כי היה ידיד משפחה וידע את כל המתרחש בבית. "לכי, חזרי הביתה" אמר, "ובברכת מזל טוב תורידי הכל מהחלון. עבורנו הסתימה המלחמה – אל פחד יותר" . וכך עשתה.

עם סיום האתמול הכואב ולקראת עתיד חדש וטוב יותר – אני מנסה לדלות כל מה שביכולתי, עד כמה שזכרוני אינו מטעני. שתינו מכוס התרעלה עד תומה. ארבע השנים האחרונות והקשות באו סוף סוף לסיומן. אבל שנות הילדות אבדו לנצח – הלכו חלפו להן ללא שוב, בנחל איתן של דמעות וכאב, כשהטלטלנו בכף הקלע הזדונית של מלאכי חבלה. הילדות פסחה עלינו בצורה אכזרית. כה חבל,כי לא זכיתי לילדות כמו כל ילד אחר, וכמה חבל היה לי שאבא לא זכה לכל זאת ונלקח שלושה חודשים בלבד לפני שחרור העיר ולהתעוררותה לחיים חדשים, אולי טובים יותר.

כשהתחלתי להתאושש, הרגשתי, כמה גדולים געגועי לאבא שלי. מעולם לא התגעגעתי לאיש כמו לאבא. הרגשנו בבית את חסרונו בכל פינה. היינו ללא משען כלשהו. הזמנים הקשים לא חלפו כה מהר. המחסור נמשך עוד זמן רב. עם הזמן התגברנו על רוב המכשולים . התבגרנו וחזרנו למסלול חיים רגיל, משקמים את עצמנו ועושים את "היש" מה"אין". ברבות הימים הקמנו משפחות, להמשיך ולמשוך בעול ובתקוה לימים טובים יותר מאלה.

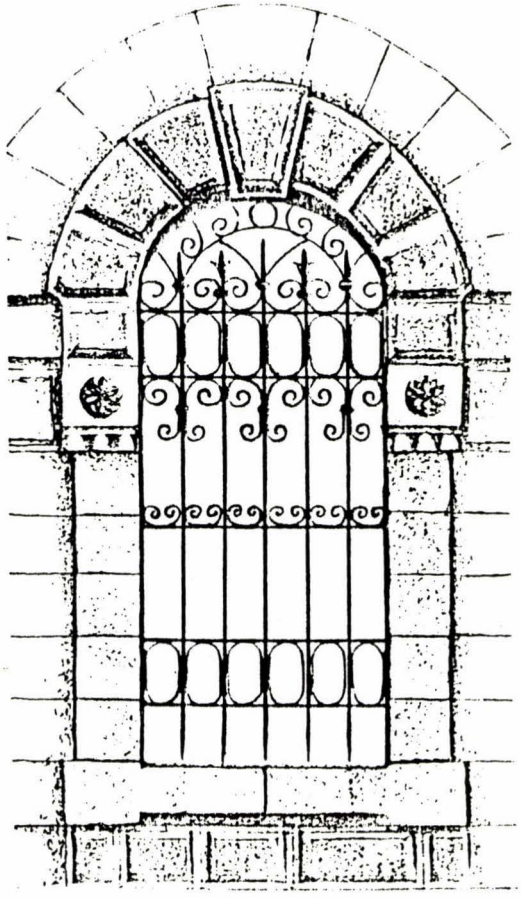
אני,כשלעצמי, אינני מחכה עוד לימים רבים וטובים. אינני שותפה להם, כי הסיכוי שלי די אפסי, ואני מסתפקת לסיום ימי במה שיש לי, ללא דרישות כלשהן מאיש. כל תקותי היא אחת ויחידה: לא ליפול למעמסה על איש, לאפשר לתרום לאחרים גם במעט שבכוחותי, לתת ברצון ובאהבה, בלי כל טקסים רשמיים וקולניים, בצנעה בלבד. זה כל חפצי –תקוותי, לימים יבואו, כי לא רבים המה, וכל שעה שניתנת לי – כתשורה היא עבורי.

---

* "שערי־צדק זכרונות", מאת אליהו בן גרשון פרוש, תשי"ב.

המסעף

עוד פרק קטן מהימים ההם, המקשר את סיום המלחמה הראשונה, ומקום מפגש הכניעה. בנקודה זו שהיתה פעם עמדה יחידה במינה, קראו לה "ביתאל־קרוסה" (בית־העגלה). כל העמדה, היתה כמטר על מטר ובגובה אדם עומד. גם גג היה בנוי לימי גשם. אשנב לראות העוברים והשבים, עם דלת לא דלת, הכל פרוץ, בנוי אמנם מאבנים וטיח. כל זה היה מיועד כדי לגבות מס דרכים, מכל עגלה, דליג'נס, גמלים וחמורים, שעל גבם קצת תוצרת חקלאית של הכפריים. היה זה מקום לגביות אלו. גם אותה ערביה עם סל על ראשה עם פרי עמלה, שילמה מס. זאת עם קבלה, פתק שהמס שולם והכל בסדר. איש לא ידע מה כתוב בו. ואם בכלל נכתב שם משהו. על זה נשענה האמינות החשבונאית. מי נהנה מכסף זה איני יודעת. כל ביקורת לא היתה בעבודה זו, העושק היה גדול, ונלקח מפרי עמלם של הפלחים הערביים. הפקיד התורכי ישב ושלשל הכל לכיסו. כשגמר, לקח את כסאו והלך הביתה. מעטים ידעו קרוא וכתוב בשפה התורכית. כך נסגר מעגל הקסמים, מאותו מקום, מעמדה כה קטנה ועושק כה גדול. הנה נהפך בין לילה המקום שעשה היסטוריה. כיום נמצא במרכז העיר, בלי כל זכר לעברה של עמדת גביית מס דרכים. כאן התרחשו חלק גדול מהקרבות הקשים על כיבוש ירושלים, ספוגי דם רב. במקום זה היתה הכניעה לבנות הברית. הסובלים העיקריים היו קשישים, ממושב זקנים שאינו קים עוד. הם היו בודדים, רחוקים מכל ישוב יהודי.הם חיו ממש בתוך המלחמה.
עם כיבוש העיר, ליד מוסד זה, ספרתי ארבעה־עשר הרוגים שוכבים. אמרו, שגם חמישה יהודים היו ביניהם, אחרוני קרבנות המלחמה. אבי־סבי, הקים בנין זה עוד במאה הקודמת. עתה הוקמה שם התחנה המרכזית, שוקקת חיים חדשים, רעש והמולה, תחבורה לכל חלקי הארץ. נמחק עבר עשיר, של מעשים טובים ויפים ולא נשארו כל עקבות.

נביא מוסא

בימי שלטון התורכים בארץ ולאחר מכן, בזמן הבריטים, חזרו על עצמם ימי פורענות במשכנות ישראל. ולבל נטעה, הארץ לא שקטה מעולם. הייתי עדה לימים קשים, שאף התנסתי בהם – כשהתנכלו לנו ובקשו את נפשנו או לרוששנו עד תום.

עם בוא החגים המוסלמיים למיניהם, מצאו תמיד תואנה כלשהי, לנגח בנו ולהעמיד אבני נגף בדרכנו ובחיינו. אחד החגים הבולטים במיוחד, היה חג עליתם לקבר משה רבנו, בפיהם "נבי מוסה". בדרך כלל חפף חג זה , עם חג הפסח שלנו. הערבים העירוניים ובני הכפרים עלו לרגל לתפילה, להר הבית בעיר העתיקה. כהרגלם, פצחו בשירה וההמולה היתה רבה. לאחר תפילתם, פנו לשער האריות ופניהם מזרחה, בואכה יריחו. חצו את הר הזיתים , מקום קבורתם של אבותי ואבות־אבותי וכן גדולי כל הדורות, נשמתם עדן. בעזבם את העיר, התפלגו לכמה קבוצות ופניהם מועדות לדרכים אחרות וכל אחד לקבר אחר, בקבעם שזה מקום קבורתו של נביאם הקדוש: כך מצאו פורקן, כל אחד עם הקדוש שלו, בו בזמן שיודעים אנו ממקורותינו הכתובים, שלא בא משה לקבר ישראל ומעולם לא דרכו רגליו על אדמת הארץ. הסברה היא שנקבר בהר נבו, בהרי מואב, ולא נודע מקום קבורתו.

עם בואם של רבבות ערבים מכל הישובים סביב, הופר איזון האוכלוסיה שהיה לרעתנו באותם ימים ולמטרד בלתי מבוטל עבורנו. מספרם הרב, הכריע את הכף ושיבש את ימי החג הנכסף, שכה יחלנו לו ימים רבים. ימים אלה חרוטים היטב בתודעתי עד עצם היום הזה. דרבן אותם להתגרות בנו, בכל דרך שנראתה להם. היו זמנים שהסתגרנו בבתים ולא באנו אתם במגע. כה מפעפעת היתה שנאתם אלינו. כאשר חזרו החוגגים האחרונים לביתם, עוד הדהדו קריאות השמחה ושילהוב הרוחות לא דעך כה מהר. לתוך קריאות אלו השתרבבו גם קולות שצרמו לא־במעט את אוזנינו. עם חזרת השקט על כנו, נשמנו לרווחה. ובינתיים חלף הלך לו חג הפסח. ברצות הבריטים לרכוש את אהדתם של הערבים, העלימו עין מכל הנעשה תחת אפם, ולא הושיטו לנו עזרה. הערבים פרקו כל עול מעליהם, בהסחפות ההמונית שלהם לפרוע בנו, כשידם חופשית לעיני השלטון. אמנם, לא בכל העיר שררה אווירה זו – כבאזור מגורינו, אשר היה שונה משאר חלקי העיר, בהם לא הורגש דבר. שמחת החג, לא הושבתה שם ושרתה בכל בית. אותם ערבים של יום יום, בהיותם בודדים, הבאים למכור סחורתם ותוצרתם החקלאית, – התחנפו אלינו לישוב היהודי, כי פרנסתם הושתתה עלינו בלבד. ביום חגם פנו לנו עורף. לרוב באו הנשים כשסלן על ראשיהן, למכור פרי אדמתם. היו כמה חוקים עותמניים שהיה גם על השילטון הבריטי לכבדם ולשמרם, אחרי כיבוש הארץ מידי התורכים. אחד החוקים הללו היה כי בבית אשר נשים בלבד מתגוררות בו – אין לגבר זר רשות להכנס, אלא לבן־משפחה. הם ידעו היטב כי לא ינוקו מעונש אם יעברו על חוק זה. אנו ניצלנו זכות מיוחדת זו: היינו נשים וילדות בלבד בבית. בשנת 1920 – 1921 החלה להתארגן 'ההגנה' להלחם בכל התופעות הללו, ולא להושיט לחי שניה, כשחיינו תלוים מנגד. הקימו עמדות תצפית והגנה בכמה מקומות בעיר וכן גם בביתנו. מבית אחד יכלו להשקיף ולהתקשר עם נקודות עמדה אחרות בעיר – היה זה בית־ספר 'בצלאל', שנבנה אף הוא על אחת מגבעות ירושלים, שהעיר בנויה עליהן. מנקודת 'בצלאל' התקשרו עמנו ועם העיר העתיקה. ביום נעזרו בדגלים בצבעים בוהקים וחזקים, הנראים למרחוק. לשעות הלילה היה איתות אחר, כשהשתמשו בפנסי כיס, או באלומות אור אחרות, עם סימנים מוסכמים מראש. קשר זה נתן מידע על הנעשה בכל קצות העיר. גם בעזרת שליחויות נעזרו, על ידי נערים שאפשר היה לשלבם ביום פקודה ולבטוח בהם. מהמטבח שלנו בבית, היו מדרגות פנימיות שהובילו לעלית הגג. צריך היה להרחיק כמה רעפים, בלבד כדי להשחל החוצה – לראות ולא להראות. לא היו אז בכלל בנינים מאחורי ביתנו, אלא אופק רחב־ידים, אשר השקיף למרחקים. אבא חשב אי פעם להעלות עוד קומה ממעל. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה חלף נגוז לו החלום, כאשר פתיל חייו נקטע באמצע. באותם ימים טרופים לא ידע איש ולא הרגיש במתרחש בחצר שלנו פנימה. הכוננות רבתה, כי הגיעו שמועות רבות, שאף לא ידעתי מה מקורן. שמועה אחת אמרה שעומדת לפרוץ התקוממות מצד הערבים כלפינו.

כעשרים וחמישה איש, התארחו אצלנו בימי החג, עד יעבור זעם. התרכזו ובאו אלינו קבוצת בחורים, יוצאי הצבא הבריטי, אנשי 'הגדוד העברי'. כולם אוחזי נשק ויודעי מלחמה. גם רופאים וכמה אחיות גויסו והצטרפו לעזרה ראשונה, לעת צרה. הכל במצב 'הכן'. לפי המושגים דאז, הפך ביתנו למחסן נשק גדול. מקומות המסתור בביתנו יצרו אפשרויות לאחסן הכל מבלי שאיש ידע דבר. החוק המוסלמי העותמני, כאמור, לא איפשר לאיש זר לבוא בפיתחנו כך שהחוק שיתף פעולה עמנו. לתוך שני ארונות גדולים הוכנסו למעלה מעשרים רובים אנגלים כבדים. משקלם היה רב ולא יסולא בפז – תרתי משמע. בשני פחי נפט היו כעשרת אלפים כדורים תואמים. היו מצויים כמה עשרות פגיונות, זאת אומרת , מוטות ברזל ארוכים ומחודדים, במקרה של מפגש פנים אל פנים, וכן כמה אגרופנים. גם מספר אקדחים היו. זה היה 'סליק' די מכובד בימים ההם. אמא קיבלה על עצמה לטפל באקדחים ודאגה לאחסנם, עטופי בדים. הכניסה אותם לתוך קופסאות גדולות, שהיו על המדפים

במטבח כשבתוכן אורז, עדשים, שעועית ועוד. כל זה עמד לעיני כל והקופסאות השקיפו ממעל, מבלי שאיש, ידע, על תכולתן ולא נפל חשד עליהן – כי לא היו ארונות קיר רבים לאכסון מצרכים. היתה לנו חצר סגורה על חומותיה. כמו שאומרים: "ביתנו הוא מבצרנו". שער ברזל עם בריח גדול ומפתח גדול עוד יותר, סגר על החצר. איש בחוץ לא ידע את שהתרחש בפנים. היתה לנו גם כניסה שניה, בין קומת הקרקע והקומה העליונה, מעין מפלס ביניים – כי היה מדרון שהוביל לשדות ולמרחבים. משם באו ויצאו כל באי הבית באותם ימים, שלא להחשף לאיש. כל ההכנות היו בעטיין של שמועות, עקשניות, כי עומדים אנו בפני התקפה , והפעם יחמירו נחת זרועם על הישוב היהודי. החשש גבר בישוב כולו. לאנשי 'ההגנה' , שחברו יחדיו בביתנו, היתה שהותם נוחה במיוחד אצלנו. חלק מהחצר היה מוגן בגג רעפים נגד טל וגשם. למזלנו, היו ימים יפים כל אותה עת. כל רוח או גשם לא הטרידונו. ימי אביב נעימים, המוכרים לנו כל כך. אמא שלנו דאגה כל היום לשתיה חמה לכל דורש. ולא קל היה הדבר, כי בשלו על פחמים. המים לא מהרו לרתוח ובגדו בקצב הנדרש מהם... היה גם הצורך לשמור על כשרות ימי הפסח, שהקפידו עליהם במיוחד. כולם התפעלו מהתושיה ומהמרץ של אמא במעשיה, שלא ידעה רפיון ידיים. שיתוף הפעולה שלה היה ללא כל פחד מהנשק הרב- כשעמדה מול ארון השמלות ונגשה לקחת את אשר צרכה, כשבפנים הרובים, השוכנים בסתר הארון 'מאירים לה פנים'. ידעה שלא ירו לבדם אף כדור אחד ללא יד אדם. היתה רגילה בנשק, שאחז אבא ז'ל תמיד בבית. רובהו ואקדחו לא משו מעיניו, שכנו כבוד באחת מפינות הבית, תלויים על הקיר ולא לקישוט בלבד.

יום אחד הופיע אצלנו ז'בוטינסקי, עם כמה מלווים, כנראה היו שומרי ראשו. היה עליו להחליף דברים ולקבל ידיעות ממקורות אחרים בעיר ומהנעשה בכל מקום. עלה במדרגות הפנימיות של הבית, שהובילו לעלית הגג. כמובן, בענינים אלה, לא המתיקו סוד עמי ולא הוגד לי דבר ולא שיתפו אותי בעצה. לא אני הייתי הכתובת לדעת מהנעשה ברומו של עולם. אבל אחריות מלאה היתה לכולנו. על ז'בוטינסקי היה להעביר מכתב כלשהו לעיר העתיקה. ידענו שהממשלה הבריטית עוקבת אחריו ואחרי אנשי 'ההגנה' האחרים, כי גונב להם מידע, על קיום. אירגון כזה. בישבם אצלנו, הרגישו חסינות כלשהי. הבעיה היתה איך ומי יכול למלא משימה זו – מכתב דחוף ואולי גורלי כאחד. הפתרון נמצא. אחותי הצעירה ממני, דבורה פרידלנד, היתה כבת אחת־עשרה או שתים־עשרה. היא קיבלה על עצמה לצאת לעיר העתיקה. מלחמת העולם הראשונה חישלה אותנו ובגרנו לפני הזמן. הילדות נעלמה לנו באיזה מקום ... אני לא באתי בחשבון (האמת, גם פחדתי מעט) – שער בהיר ועינים תכולות פסולים מעיקרם. אחותי היתה שחורת שער ועינים. איש לא יחשוד בה ויתן דעתו עליה – לראות צופה עם כובע רחב שוליים, שהסתיר פניה בחלקו. משנה בטחון היה לה כי השבילים המפותלים והמסורבלים בעיר היו נהירים לה.. גם השפה הערבית, היתה שגורה בפי כולנו, תרמה אף היא לבטחון והיתה לעזר רב. ובכן, המכתב אצלה בכיס חולצת הצופים והיא יוצאת לדרך. מחכים שעה ,שעתיים... הילדה מתמהמהת משום־מה ואיננה. בראש עמדה הדאגה לה, שלא יאונה לה כל רע. ואם תתפס – מה יהא גורל כולם? כל באי הבית, יפלו קורבן בידיהם ויפלו ברשתם בכפיפה אחת – עם ז'בוטינסקי בראש. בוודאי ילחצו עליה לגלות מאין ולאן פניה מועדות. המכתב שבכיס חולצתה – מה יהא עליו? יסגיר את כולם , על הנשק שכה היו זקוקים לו. לא תתואר נקיפת המצפון הגדולה שרבצה על הכל. אותה ילדה, אחותי הצעירה ממני, לא חשבה רבות. ילדה היא ילדה – בכל מקום התעכבה כי הכל סיקרן אותה. הסתובבה וטיילה בחוצות העיר מבלי להרגיש בזמן החולף ומטריף דעתם של כל אנשי ה'הגנה' הדואגים. אז גם לא ענדו שעוני יד והזמן לא דחק... סוף סוף, הגאולה –הגיעה חזרה ולא נפגעה כלל. התשובה בכיס חולצת הצופים שלה. המתיחות רפתה קצת. לאחר שנים היתה אחת הפעילות ביותר באירגון ה'הגנה' בירושלים. באותם ימים, התגוררו ב"שכונת הפחים" הקרובה אלינו, יוצאי עדות המזרח. פחי הנפט לשעבר נפרשו והורכבו על עמודי עץ והנה צמחה שכונה שלמה, "שכונת הפחים" קראו לה. החיים רחשו שם ככוורת דבורים. במקום זה גרה, אשה מאותן עדות, נשואה לערבי. מטרתו בנשואים אלה היתה לבלוש ולאסוף מידע, על הנעשה בישוב היהודי. בין דיריה אלה היה שדה פורה לקלוט כל דבר, כי לא ידעו לנצור לשונם. אחות מבוגרת שלי, שרה שמה, יצאה עם בחורה, עולה חדשה מרוסיה, שהצליחה להימלט על נפשה עם תחילת המהפכה הרוסית. לקחה אתה את אחד האקדחים, שהביאה עמה אלינו. שתיהן יצאו בערבי זה (כמובן, לא על דעת עצמן) ואולי עם אפשרות לחסלו. הערבי הרגיש זה מכבר, שיד נסתרת מתהדקת סביבו והאדמה בוערת תחת רגליו. בחר לחמוק בעוד מועד ולהעלם בין אחיו הערביים. כך חזרו הבנות, מבלי למלא את יעדן.

כשעלם ועלמה הלכו יחדיו, היו האנגלים אדיבים מאד. לא הפריעו לזוג רומנטי בעברם ברחוב. היה להם דרך ארץ ולא פגעו בהם לרעה. כך ניצלו להעביר, בדרך זו, כל נשק ותחמושת ממקום אחד למשנהו. האופנה היתה אז אחת לגברים ולנשים – מעל הכתפיים לבשו שכמיות ארוכות, נגד הגשם והקור הירושלמי. החשש היה לא קטן פן ירגישו ויתפסו עם הרובה יזדקר ויפרוץ מחוץ לשכמיה. וכבר היו דברים מעולם...

ביום האחרון לשהותם של הבחורים בביתנו, הגיעה ידיעה כי יש תנועה חשודה מהכפר שמולנו, על הגבעה. כיום שוכנת על גבעה זו "כנסת ישראל" ו"בניני האומה". נשלפו הרובים מהארונות באשמורת הבוקר ויצאו לדרך – באותה דרך אחורית, לקדם פני הרעה. איש לא ראה ולא שמע את צעדיהם. כמה יריות נשמעו באוויר. מה קרה? מי ירה? יותר לא דובר דבר, כולם נאלמו דום. החזירו את הנשק למקומו. השיגרה חזרה לקדמותה גם היא.

בין אנשי 'ההגנה', שבחבורה זו נמצא גם ירמיהו הלפרין, מלווה של אחותי שרת. ירמיהו היה בנו, ממשיך דרכו של מיכאל הלפרין – איש חזון הצבא וההגנה העבריים, גואל אדמות הארץ. ירמיהו הלפרין חלם על הקמת צי עברי וברבות הימים גם היה למלח. באותה תקופה מילא את חובתו כאיש מן השורה – בהגנה על הישוב העברי מפני הפורעים הערביים.

שער־שכם אחד השערים שהערבים שלטו עליו שליטה מלאה

דיר יאסין

מדי פעם שומעים אנו ברדיו או קוראים מעל דפי העתונות את השם "דיר יאסין" – שם הכפר הערבי בפרבריה המערביים של ירושליים. השם, כפי שהוא מופיע בימינו, קשור במעשה זוועה שהיה לפני שנים. מספרים על העוול שנעשה להם, לתושבים ה"צדיקים" האלה, ועל ההתנכלות לתושביו. ומה עם אבותיהם של בני כפר אלה, שלא פעם התקיפו אותנו – בעבר הרחוק מה"ארוע הזוועתי"? רוצה אני להפר שתיקה בת ששים וחמש שנה ומעלה, על דברים שחזיתי מבשרי.

היה זה בשנת 1919 או 1920. באחת השבתות יצאנו לטייל – קבוצת ילדים, כשנים –עשר במספר. היינו בני תשע, עשר – עד גיל ארבע עשרה. הגדולה מכולם הובילה אותנו בראש הקבוצה. כל בני הקבוצה היו קרובי משפחה ופנינו לכפר דיר יאסין לבקר את הכובסת הערביה, שעבדה במשפחה והיתה מתושבי הכפר. יצאנו בלי שההורים ידעו על כך – ולהרפתקה שחיכתה לנו שם. הדרך לשם, מ"נחלת שבעה" בה גרנו ועד לכפר הערבי היתה די ארוכה. כפר זה שכן כמה מאות מטר מ"גבעת שאול", מערבה לירושלים. חצינו את הרחוב הראשי היחיד שהיה אז ב"גבעת שאול". המשכנו והגענו לביתה של הכובסת בדיר־יאסין. ההצטרפות של אחותי ושלי, לכל החבריה הזאת, ה י א ה י א שהצילה אותנו מפגיעה חמורה, ואולי ממות בטוח, מתקיפת אותם אנשי הכפר.

כהרגלם של ערבים, קבלה אותנו כל המשפחה בסבר פנים יפות. ידועים הם כמכניסי־אורחים, לכל הבא לפתחם. הגישו לנו מתנובת אדמתם וכן ממתקים, מה שהיה להם באותה שעה בבית, לשמח את לב הילדים. לא ארך זמן רב לשהותנו בבית המארחים, והבית הוקף פתאום מסביב ברוב אנשי הכפר – שהיו חמושים במקלות, באבנים וכן בסכינים שבצבצו והזדקרו מתוך שפולי בגדיהם. פשוט רצו לעשות בנו שפטים. כשראו זאת בני משפחת הכובסת – נפל עליהם פחד גדול, פן יבולע לילדים, ועוד בביתם־הם... הלכו והזעיקו עוד בני משפחה שלהם, שהקיפו אותנו בשרשרת חיה ועשו חיץ בינינו לבין דורשי רעתנו – כדי להפריד בין הילדים לבין בני בליעל אלה. ברגע הראשון לא תפסנו מה מתרחש שם בכלל. רצונם היה להוציאנו ממלכודת זו שנקלענו לתוכה. לא הועילו בקשותיהם להניחנו לנפשנו. אחותי ואני חבשנו כובעי פקק, כמו כל הקצינים האנגלים. אז נכנסה לארץ אופנת כובעי־הפקק, מיבוא אנגלי, שהיו מותאמים גם לילדות. לבשנו שתינו שמלות לבנות תואמות, צחורות עם צווארון ועניבה כחולים – נוסח מלכים שירדו זה עתה מהאניה, בים ירושלים... הכובסת הצהירה בפני הפורעים שעמדו הכן: "תדעו לכם שבין הילדים נמצאות כאן שתי בנות של קצינים אנגלים! ואם יאונה להן מה שהוא – יעלו את כל הכפר באש, כפי שעשו לפני שנה בכפר "סרפנד־אל־חרב". זה מזרחה למושבה ראשון־לציון. אז נרצחו שני קצינים אוסטרליים. הם לא חשבו הרבה ופסק־הדין הוצא לפועל מיד, על המקום. הוציאו את כל הנשים והטף ותוך שניות עלה הכפר בלהבות, על כל השרצים למיניהם והפשפשים שלא נצלו. השמועות על כך פשטו במהירות הבזק בכל הארץ. על כל הכפרים נפל פחד והלם. כל אחד שמר על נפשו ונזהר למנוע מעצמו צרות עם השלטון האנגלי. שני כובעי־הפקק שלנו עשו את שלהם...

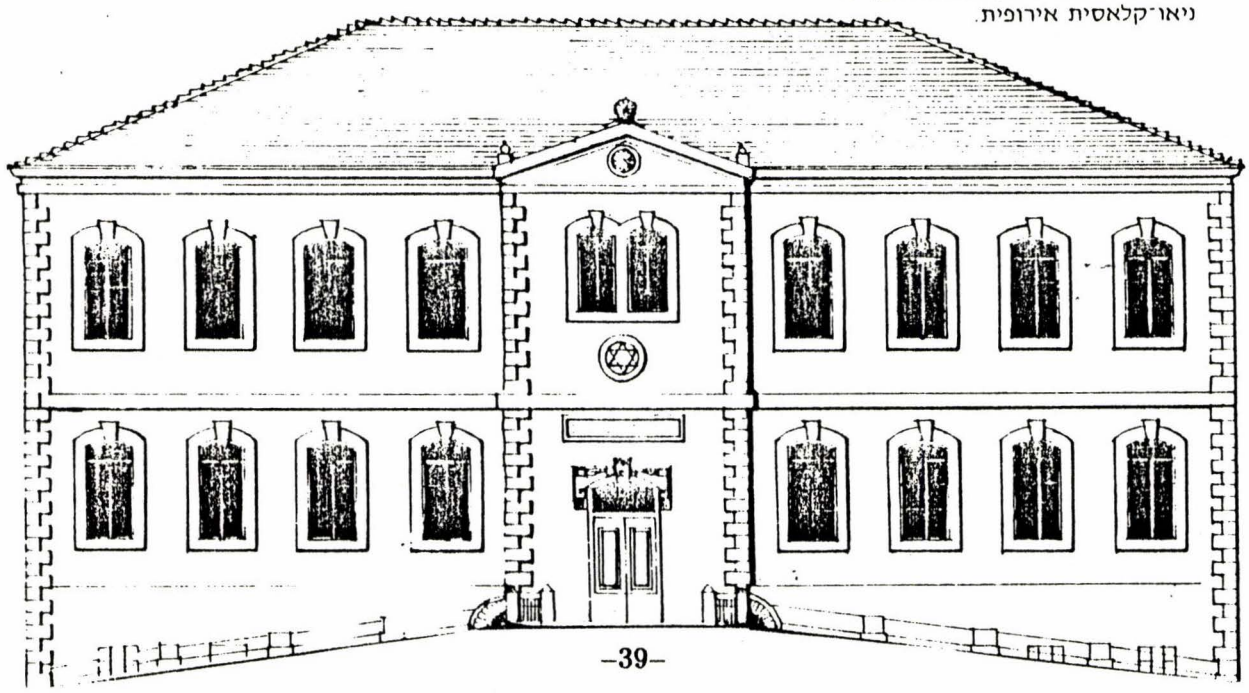
ברגע האחרון הסתפקו בזריקת כמה אבנים בלבד – הרי פטור בלא כלום אי־אפשר, הכבוד ייפגע להכנע בפני חבורת ילדים חסרת־ההגנה. המשפחה הלכה אחרינו והאיצה בנו לרוץ מהר ככל האפשר, והזהירה אותנו שלא נבוא במגע עם בני הכפר האחרים. כך הגענו ל"גבעת־שאול" היהודית. חזרנו הביתה עם חשיכה, עייפים ונרגשים ממה שעבר עלינו. לא ספרנו לאיש על חוויה קשה זו. השעור הגדול שקבלנו מכל זה היה שלא העזנו יותר לצאת למקומות כאלה.

אגב, את כובע־הפקק מזכיר פרופ' ז. וילנאי בספרו, שתמיד יצא לכל מסעותיו עם כובע־פקק על ראשו. חבישת הכובע הקנתה הרגשת בטחון, כי חשבוהו תמיד לאיזה קצין אנגלי או אוסטרלי, ולא נגעו בו לרעה.

רצח דר' י. דהאן

בראשית שנות העשרים התהלך לו יהודי בירושלים, שקשה היה להגדירו מי הוא ומה הוא. שמו היה דר' או פרופ' יעקב דהאן. אדם דתי מאד, מאנשי הרב זוננפלד. שונא ישראל ואנטי־ציוני מובהק.
יום יום ראיתיו הולך, בשעה קבועה, אל בית החולים "שערי־צדק", להתפלל מנחה ומעריב בבית הכנסת שם. הוא היה אחד מידידיו של דר' וואלאך, מנהל בית־חולים זה. ידעתי רק שאנשי ה"הגנה" חיכו להזדמנות נאותה להתנכל לו, כי היה גם מלשין והתחבר עם ערבים קיצוניים ביותר. אדם מוזר בכל הליכותיו. רעיתו היתה נוצריה ואף שני בניו נשארו עמה בהולנד או בגרמניה. הוא חי כאן בגפו.
זה ארע בחודש יולי, בשנת 1924. חברה ואני עמדנו וחיכינו לפגישה עם כל הבנים והבנות, לעלות לרוממה הסלעית, שעוד טרם נבנה שם בית כלשהו. הבילוי שלנו היה לשבת על סלעים אלה ולשיר שירי מולדת. זה היה הבילוי החביב מכל. הרחוב היה שקט ביותר וכל תנועה כמעט ולא הורגשה בכבישים, בכלי רכב כלשהם. עמדנו על המדרכה. בפינת שטח בנין בית חולים "שערי־צדק". רק עגלון ערבי ישב על עגלתו ונמנם, חיכה מול דלת הכניסה להחזיר חולה הביתה. המרחק מדלת קטנה זו למקום השהייה שלנו היה כשלושה או ארבעה מטרים בלבד. היתה שעת בין־הערביים. עומדות אנו, חברתי ואני, ופנינו לרחוב. והנה אנו שומעות מאחורי גבינו מישהו אומר: "בנות, מהר להסתלק מכאן". החברה, שראתה את האיש מאחורי, נבהלה וברחה בריצה אל מעבר לכביש. אני לא הספקתי לזוז ממקומי. מקשיבה ומביטה אל הדלת החורקת בהפתחה ויוצא ממנה, כהרגלו, אותו דר' דהאן. הספיק לצעוד שנים או שלושה צעדים ושלוש יריות פילחו את האוויר מאחורי גבי והוא נפל על המקום, מת, כשחליפתו הלבנה מוכתמת כולה בדם, התיק והכובע נשמטים ממנו. מיד קפץ העגלון מהעגלה והאיש השומר את דלת הכניסה פרץ החוצה בשומעו את היריות, וביחד הכניסוהו לחצר פנימה. רק אז הפניתי את ראשי לאחור. ראיתי אדם בורח בדרך ל"שכונת הפחים". כנראה שהיה תאום בינו ובין עוד מישהו שנמצא אז בתוך החצר של בית החולים. הכל נעשה תוך שניות ספורות.
השקט חזר לרחוב כאילו לא ארע דבר. הכל מסביב היה ריק מאדם. איש מלבדנו לא נראה שם. מהרתי לחברה אל מעבר לרחוב. אמרתי לה: "רותי, לא ראינו לא שמענו שום דבר." וכך שמרנו את הסוד עמנו.
הלכנו חזרה לכיוון "מחנה יהודה" והנה שמחה וששון, כל הרחוב הומה מאדם. פני כולם זוהרים. ממש הפגנה עליזה ובצעקות "מזל טוב" איש לרעהו. לא הבינותי אם יש קשר כלשהו בין שמחה זו לבין מה שארע זה עתה.
בין הקהל הזה היה גם השוטר דוד תדהר. הוא כתב ספר ובו סיפר על תקופת שרותו בזמן השלטון האנגלי. כך נכח בזמן הרצח של דר' דהאן וראה הכל במו עיניו – כי היה במקום...
למחרת בבוקר, גם מי שראה הרבה לוויות – לא ראה לוויה גדולה כזאת ברחובות ירושלים. כל החרדים בעיר, על תלבושתם השחורה, כמנהגם. אפשר לומר – "הפגנה שחורה". כולם בקריאות נקם לרוצח אדונם. אבל כלפי מי הרימו ידיהם לנקום – לא ידעתי בדיוק, אבל הורגש איזה שינוי בעיר, באווירה הכללית, שינוי שהכיל הקלה רבה.

בית־הספר למל, תרס"ג (1903). חזית הכניסה הראשית מעוצבת בסימטריה ניאו־קלאסית אירופית.

הדוד אריה ליב פרידלנד

בימים עברו נבנתה העיר ירושלים, שכונות , שכונות. בינהן היתה שכונת בית־יעקב, בה גרתי בילדותי ובנעורי. באחת החצרות מול ביתנו, היה בית דו־קומתי. בקומה העליונה שכן בית־כנסת קטן, ובקומת הקרקע, היה בית "תמחוי", "הכנסת אורחים" קראו למוסד זה. היו רבים כאלה בשכונות העיר. הם שמשו לעוברי אורח, אשר היו נעים ונדים. רובם אביונים חסרי כל בית וללא גג לראשם. תמיד התחלפו הדיירים הללו, ובאו אנשים אחרים, ללינת לילה או שנים. הם ניזונו מטובם של אנשים רחמנים, וכל אשר ידבנו לבו, הביא מזון לשבור רעבונם. עם הזמן בוטל נוהג זה, התחלפו הזמנים. הדיירים הפכו לשוכני קבע פרטיים, שגרו בשכר, באותה חצר היה גם חדר נפרד ויחיד, בו גר דודי בשכר דירה, הוא גר בגפו. לא אדע למי היה מיועד כסף ציבורי זה. כל המשפחה הגרה לארצות הברית, בסוף המאה הקודמת. הוא לא מצא את מקומו, שם וחזר לירושלים, לאחר שהייה של כמה שנים. האשה והילדים נשארו שם, יחד עם שאר בני המשפחה הגדולה שנסעו אל מעבר הים. כל הדודות והדודים, על משפחותיהם, היו אחים של אבא ז"ל. אבי, היה היחיד, שלא עזב את הארץ מעולם. היה בעל מקצוע ופרנסתו מצויה ומובטחת, אנשים רבים מצאו משענת נכבדה לפרנסתם ולבני ביתם, מה עשה דודי, זאת לא אדע לעולם. לפעמים הצליח אבא לגייסו לעבודת הבנין. משלוח ידם, של אבות אבותיקשבאו מרוסיה וכל בני המשפחה, היה הבניה.

ערב חג הפסח היה, בשנות העשרים הראשונות. בשעה שמונה או תשע בבוקר, חכו למכונית שהזמינו שתאסוף את משפחת אחותי שרה, לבלות את חג הפסח במושבה ראשון־לציון. הדוד, כבן שבעים אז, אהב לשבת כל בוקר מחוץ לכותלי חדרו כדי להתחמם לאור קרני השמש. הבן הקטן של אחותי, בן שנתיים היה, אהב לשחק עם הדוד־הסבא. השתובב עמו כהרגלם של ילדים. הפעם, חריג היה המשחק, משום מה, הדוד חיבק ונישק את הילד עד בוא המכונית לקחתם לנסוע למחוז חפצם. הדוד נתקף בגעגועים לילדיו ונכדיו, בפרט בערבי חג ומועד, למרות שאנו הבנות, האחיניות, אהבנוהו ודאגנו לו לכל צרכיו. לשאלתנו, מה יום מיומים, שלא הניח לילד, ענה קצרות, יש לי הרגשה מוזרה שלא אראה אותו יותר לעולם. ולכן קשתה היתה עליו הפרידה ממנו. דברים אלו נפלו עלינו כרעם. הכניסו אותנו ללחץ לא ישוער, לדאגה עמוקה. איך תהיה נסיעתם? האם לא יקרה, חלילה אסון כלשהו? והאם יגיעו בשלום? מאומה לא נדע, כי טלפון לא היה בימים ההם לאיש, וכל קשר ומידע לא יגיע אלינו. איש לא הוציא הגה מפיו ולא רצה לנבא רעות. לאחר שעתיים , החלה להתבהר התמונה. אמנם יגורנו ולא ידענו למה. כשקם דודי מעל האבן אשר עליה ישב כהרגלו כמה שעות, התחמם לאור השמש, והרגיש שהחום קפח על ראשו. הוא החליט לחזור לחדרו. פתאום הרגיש שאינו רואה דבר, חושך לו מסביב. קרא לנו, לבנות ושאל מה היתה השעה? כי חומה של השמש המחישה לו שאנו באמצעיתו של יום. תקף אותו עוורון ועולמו חרב עליו, בצורה כה פתאומית. משהו ליבו ניבא לו, והוא לא ידע. כמובן שנטל גדול נפל על כולנו. התחלנו לעזור לו יותר, כי לא היה כל מוסד אשר יקבלהו ויבוא לעזרתו. היה בית חולים בעיר העתיקה בירושלים, "ביקור חולים" הישן, בית זה הקים עוד סבו של סבי. כששמע הרב קוק זצ"ל, שאף הוא היה אחד מניניו של סבא זה, עמדה לו זכות אבותינו ובהמלצתו סודר דודי, בערוב ימיו, במוסד זה. אבל, לא אדם כמוהו, נכנע לגורלו המר, שנפל עליו כחטף. הילד הקטן שכה אהבו הובילו מדי יום לבית- המדרש כדי לשבת בראש השולחן, כשמסביב יושבים יהודים רבים ולומדים מפיו דברי תורה. יום ביומו למדו דף גמרא, או תלמוד ומשניות. כל זה, ידע דודי בעל־פה. הדריך ופרש כאשר עיניו חתומות, רק הזכרון הפנומנאלי והבקיאות בכל התפילות גם של חג ומועד. הכל היה רשום במוחו ויחד עם זאת הכל לווה בחיוך ובהומור רב. אנו הילדות נעזרנו לפעמים בלימוד ספר התנך, כשלא היה מובן משהו, ידע הוא בדיוק כמה פרקים בכל ספר וכמה פסוקים בכל פרק. גם אם חזרו שמות ומושגים, מיד ידע היכן הם כתובים.

חבל, הלך אדם שהקדים להיוולד לא בזמן המתאים. הקדים בדור שלם. לו היה בזמננו חי, אולי אפשר היה לצפות ממנו לרבות. אמרי פיו והסבריו היו כמשב רוח טובה עם אפשרויות גדולות שהיו טמונות ורדומות בו. דור שלם, הפריד בין האפשרויות שהיו גנוזות בו ולא נוצלו מעולם, לבין האפשרויות של הלימודים בעולם המודרני של היום.

הפגישה המוזרה

לעיתים אנו קוראים ושומעים, על תופעות טבע בלתי שגרתיות, הפוגעות בבעלי־חיים, הנולדים עם מומים שונים. גם על בני האדם לא פסחו המומים השונים.

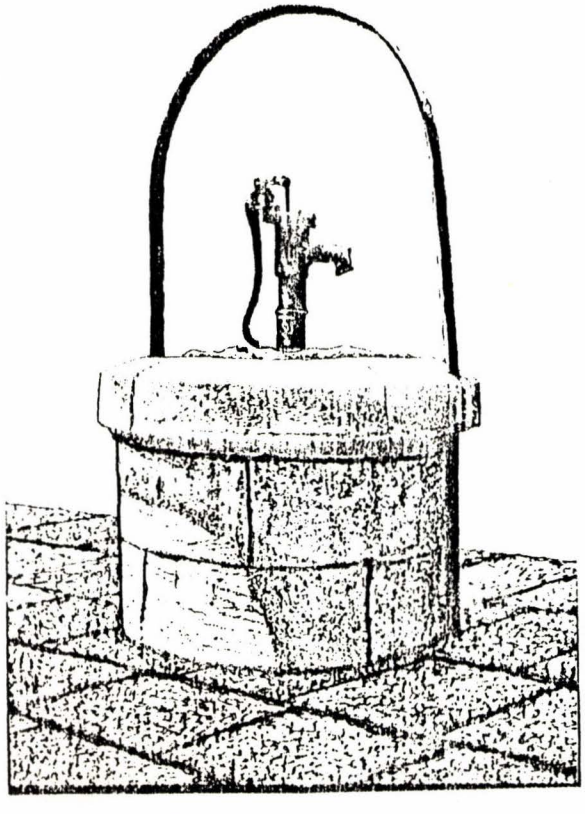
זה היה לפני עשרות שנים. נזדמנו יחדיו, קבוצת סטודנטים ישראלים, בבלגיה, לסיור מיוחד במינו. נכנסנו לפרוזדור רגיל ביותר, ומה רואות עיננו? ספסל עומד על יד הקיר ועליו שש או שבע צנצנות עם נוזל משמר. התכולה המיוחדת שלהם היתה, ילדים, בתקופות שונות של ההריון, בעלי שני ראשים. זאת לא היתה אחיזת עינים, אלא קורבנות של הטבע. הפלות בשלבים שונים. לאחר מכן נכנסנו לחדר אחד והתדהמה לא אחרה לבוא. צמרמורת אחזה בכל גופי. הגברת שישבה מול פני היתה בעלת שני ראשים! אז קשרתי את המוצגים שבפרוזדור לתופעה שממולי.

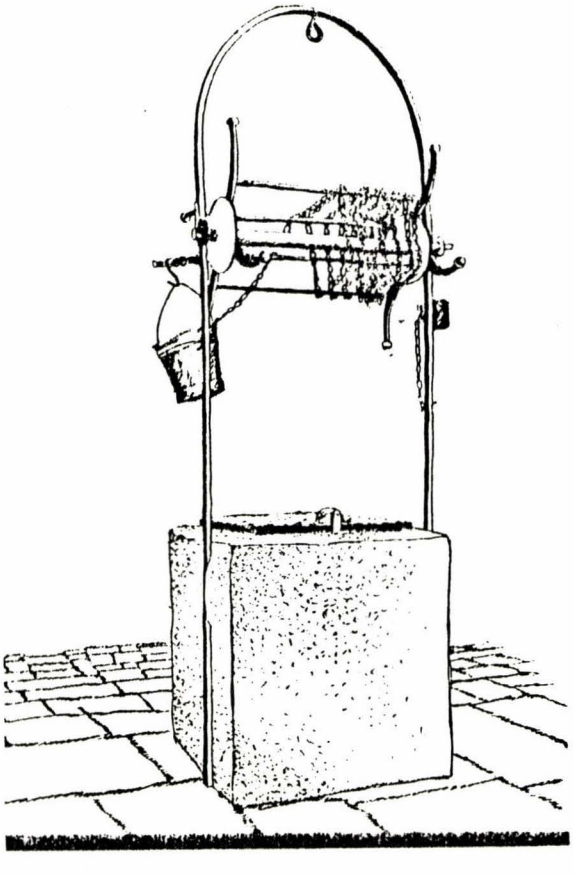
כאשר הורשתי לשוחח עמה, ניגשתי אליה ולחצנו ידים לשלום. ברגעים הראשונים היה קשה לעמוד במחיצתה, הלב לא נרגע ממראה. קשה היה לי להתמודד עם תופעה מוזרה שכזאת. תוך כדי שיחה עמה, בצרפתית, הרגשתי כמה נוגים חייה. עצבות גדולה נשקפה משני זוגות עינים גדולות ויפות, אשר לא הרפו ממני ולא הותירו מקום לספקות לעדמומיות שבהוויתה. בכל זאת, הייתי סקרנית ורציתי לדלות מפיה משהו על תולדות חייה. שאלתיה לגילה ולמקום הולדתה – שהיה אלזס– לוריין בצרפת. כבת עשרים־ושש. אבל בתנאים אלה היה קשה להעריך גיל. השיחה קלחה לה, ברגשות מעורבים. כמובן שילדות רגילה לא ידעה מעולם. גם בבית־ספר לא ביקרה, בגלל מגבלה זו. חברים היו ממנה והלאה. היא גדלה במסתרים ובבדידות גדולה. עתה היא שבויה בידי אנשים שאימצו אותה– לתצוגה לפרנסתם. ואולי היתה זאת משפחתה?

לא רציתי וגם לא יכולתי לשאלה עוד ועוד, למרות שהרגשתי שרצונה בכך. שומר ראשה, או יותר נכון, שומר פיה, לא נתן זאת. כל השיחה התנהלה כששני הפיות דברו בבת אחת, באותו הזמן. צוואר אחד רגיל, לשני הראשים. תנועותיהם היו מוגבלות ביותר. היא יכלה להטותם רק כלפי חוץ, קצת בנפרד זה מזה. את עצמה יכלה לראות רק חזיתית בלבד, בהשקיפה בראי. היתה נאה ביותר ושני הראשים תאמו האחד לשני.

כמה חברים שבאו עמי, דברו בינהם עברית, כי כולנו היינו ישראלים. פנתה אלי בשאלה איזו שפה אנחנו מדברים, כי הצליל כה מוזר לה. אמרתי לה "היבראיק" (עברית). באנו מירושלים, העיר הקדושה בה נולדנו. אותה עיר שבה היה ונקבר ישו, ואנו גרים בשכנות לקברו. איזו התרגשות אחזה בה והחלה להצטלב. פתאום הפכנו לקדושים בעיניה. מיד עצרתי בעצמי ונמנעתי מלגלוש עמה לשיחה על דת, כי הרוב היו אז קתולים אדוקים מאד. נפרדנו לשלום ממנה.

עד היום, אחרי עשרות שנים, לא אשכח, את המבט עם שני זוגות העינים היפות והעצובות שהביטו בנו בערגה ובגעגועים לנעשה מאחורי הדלת, שנסגרה אחריה בעוזבנו את המקום בלב כבד ביותר. כך התרחקנו ממקום זה ועזבנוה, על כל ההלם שבמפגש. חזרנו לשגרה ולחיי היום יום שלנו.

תרופות־סבתא

תרופות סבתא היו בשימוש יום יום ועליהן נשענו דורות רבים. מצב קשה היה בארץ בתחילת המאה וכן בדורות שלפני כן. הידע והטיפול מזערי, עם מעט האפשרויות והמיגבלות, על מנת לתת לחולים את העזרה הדרושה, מבחינה רפואית של ממש. הרופאים היו טובים, אבל לא היה בידיהם להעניק לחולים את מבוקשם. כמה אפשרויות אני זוכרת. התעשיה הביתית פעלה גם כאן. אם היה כאב ראש או היה חום, לקחו שתי פרוסות לימון, הניחום על הרכות וקשרו במטפחת סביב הראש. לאחר כשעה בערך, הורגשה הקלה גדולה. אם הילדים היו משתעלים וצרודים – אין טוב מכף שמן זית חם, עם מעט סוכר. לכך התפנו כבר עם לילה, לפני השינה. אנו קיבלנו ברצון משקה זה. מעולם לא הזיק ותועלתו רבה. בקיץ, עם חום היום, חלצנו נעלינו בהיותנו בבית או בחצר. לא פעם יצאנו גם לשכונה, שם לא הקפידו במיוחד על הנקיון, כל אחד הטוב בעיניו יעשה. שברי בקבוקים וכלי זכוכית אחרים היו מפוזרים בכל עבר ומובן שהילדים נפגעו מדי פעם ברגליהם. צולעות, אצנו רצנו ומיהרנו לאמא לקבל עזרתה. היתה רוחצת את הרגל, כדי לראות איפה בדיוק נפגענו, כי הכל היה שטוף דם. הדליקה חתיכת בד נקיה ועם התלקחות הלהבה הראשונה, חנקו קצת את האש שהוצתה, אז המשיך רק העשן להיתמר. את הרגל החזיקו מעל העשן, בגובה שיגיע למקום הנגוע ולא יהיה חם. כך אחזו עד שזרימת הדם נפסקה בתוך זמן קצר. אינני זוכרת שהיה אי פעם זהום כלשהו מפעולה זו. אם היה פצע מוגלתי, שימש עלה הצבר, או כל קקטוס אחר, לריפוי. העלים העבים, נחצו לארכם וכך הונחו על מקום הפצע המזוהם. וראה זה פלא: לאחר זמן נפתח הפצע והמוגלה החלה לצאת. חזרו על כך כמה פעמים, החליפו תחבושות חדשות לפי הצורך וכך הגליד הפצע. לפעמים כואבת הבטן מסיבה כלשהי, בכל בית היה "כוס חימום". אבן שטוחה בגודל מתאים, לא כבדה מדי. היו מחממים אותה על הגחלים, עוטפים במגבת שלא לקבל כוויות, הניחוה במקום הכאב. מאוחר יותר, החלו הפחחים לעשות כלי קיבול מפח צינק, שלא יחליד, בעובי של שניים שלשה סנטימטרים. באמצע מכסה עם הברגה. מיכל זה היו ממלאים במים חמים. זאת היתה התקדמות מרעישה. כוס חימום זה היה מעוגל במקצת, לפי מבנה הבטן. בפרופיל נראה כירח בתחילת החודש.

בזמנים ההם לא חסרו גם כאבי השיניים, ועוד איזה כאבים. ובכן, החור שהתהווה בשן נסתם בצמר גפן טבול בערק, או שהוכנס לחור חלק משן של שום. לפי הצורך. חריפות הערק והשום השכיחו את הכאב.

ברחוב יפו, בירושלים, היתה "קליניקה" בשם: "למען ציון", בשכונת "אבן־ישראל". שם קיבלו הרופאים את החולים. צמוד לה היה בית מרקחת, בו הכינו תרופות לפי מרשם הרופא. לא היה דבר מן המוכן, רוב התרופות ניתנו בנוזלים. כל חולה קיבל "בקבוק". כנראה שהיו כבר אז תורנויות בין הרופאים, כי הם התחלפו מדי פעם. התרופות המעטות היו ברובן מיבוא גרמני, באבקות, בתרכיזים ובבקבוקים קטנטנים, אשר רוקנו ונמהלו במים רתוחים. רק מכינין, המוצר המבוקש ביותר, נאלצו לעשות גלולות, כי הכינין היה מר ביותר מכל התרופות. לשם כך יש נייר דק של סיגריות שכל אחד גלגל לעצמו. גם בבית המרקחת השתמשו בנייר זה. מכל דף שבחפיסה נוצרו שתי גלולות. תפסו בקצוות, סובבו בידים עד שהדף התהדק, והנה גלולה שהמבוגרים יכולים לבולעה. הבעיה היתה קשה עם הילדים, שלא יכלו לבלוע כדור, ולא במהרה התרצו. המלריה השתוללה כמעט בכל בית.

עוד תרופה בדוקה מאד, היו הגלולות העשויות מלחם: היה מרשם שנקרא בצרפתית פילול דה־פאן. אחי, אז נער כבן ארבע־עשר, היה עוזר לרוקח הראשי בחדשי החופש, שלא להלך בטל. בכל יום חמישי, כשאמא שלי אפתה חלות יפות לכבוד שבת, הקדישה פרוסה או יותר עבור כדורים אלו. פוררו אותם והדקום באצבעות, והרי לכם גלולות קטנות, מחיה נפשות ממש. רוב החולות שנזקקו לכדורים אלו היו בעיקר קשישות מבית אבות, והשרות ניתן להן בחינם, בדרך כלל, באו שתים ביחד. אחת קיבלה גלולות שהכינו עם אותו נייר, כי היתה חולה יותר וזו היתה תרופה של ממש. ואילו השניה קיבלה את גלולות הלחם. הראשונה היתה אשה רחבת ממדים, שלא צייתה לפקודת הרופא, לקחת כל פעם יחידה אחת קטנה של התרופה, זה לא נראה לה ואף נעלבה במקצת, מה יכולה להועיל מנה כזו בגוף כשלה? לקחת טיפין טיפין? החליטה ובלעה הכל בבת אחת, והתרדמה נפלה עליה לעולמים. לאחר שבוע חזרה השניה, שקבלה את גלולות הלחם. הפעם באה כבר בגפה. באיזו שמחה אמרה: "דוקטור, אתה ממש הצלת אותי!" החלה להרגיש מצוין. לאמא לא נותר אלא לחזור על המשימה כל שבוע. שלחה עם אחי עוד פרוסת חלה טריה, שנאפתה באותו יום, כדי ליצר גלולות. נראה ש"תרופות של סבתא" והתנהגות אנושית יחודית של רופאים כלפי חולים טרדניים היתה תופעה כלל עולמית. ככלות הכל, הביאו סבתותינו את הידע שלהן מארצות מוצאן, השתמשו בו כאן והעבירוהו הלאה, לצאצאיהן. עם הידע הזה עברו גם ספורים שונים, על רופאים ותרופות במקומות שונים בעולם. הנה בעיר ביאליסטוק אשר בפולניה, היתה קהילה יהודית גדולה. ישוב יהודי על מוסדות הצדקה הרבים והשונים שלו כמו: בתי אבות, מקומות לנזקקים ומחוסרי כל למיניהם. היה שם רופא ידוע ששרת

תמונות סיפור

צבור זה. פעם אחת הזעיקו אותו לעיירה קטנה, והיה עליו לנסוע מרחק רב. בהגיעו אל בין שדות גדולים, שם גדל כרוב בלבד, החליט כי מוטב לחזור על עקבותיו הביתה ולא להמשיד בדרכו. אכן, עשה "אחורה פנה" וחזר לביתו ונימוקו עמו: "במקום שגדל כל כך הרבה כרוב אין חולים בכלל" כך פסק. פעם באו שתי קשישות, אחת עם אשור ממוסד כלשהו, לקבל עזרתו. בדק את האשה ורשם לה "בקבוק". כי גם שם היה מקובל אותו נוהג. קיבל ממנה את הפתק שהיה בידה, בדק גם את האשה השניה ונתן גם לה מרשם. היא החלה לעזוב את המרפאה. הרופא שאלה: "גברת, איפה הפתק שלך?". "באתי על אותו פתק של חברתי", ענתה. לקח בחזרה המרשם שלה ואמר לה: "עכשיו אתן יכולות לשתות מאותו בקבוק". אגב, רופא זה היה ד"ר חשנוביץ'. הוא הקדיש את כל ימיו לנצרכים בעיר זו. את הספריה שלו, על אלפי הספרים שבה שלח לירושלים, וזו היתה תחילתה של הספריה הלאומית שהוקמה על הר- הצופים. באחד הימים, באו המתפללים לבית הכנסת ומצאו את הרופא ללא רוח חיים. על אחד הספסלים, מת בודד וערירי.

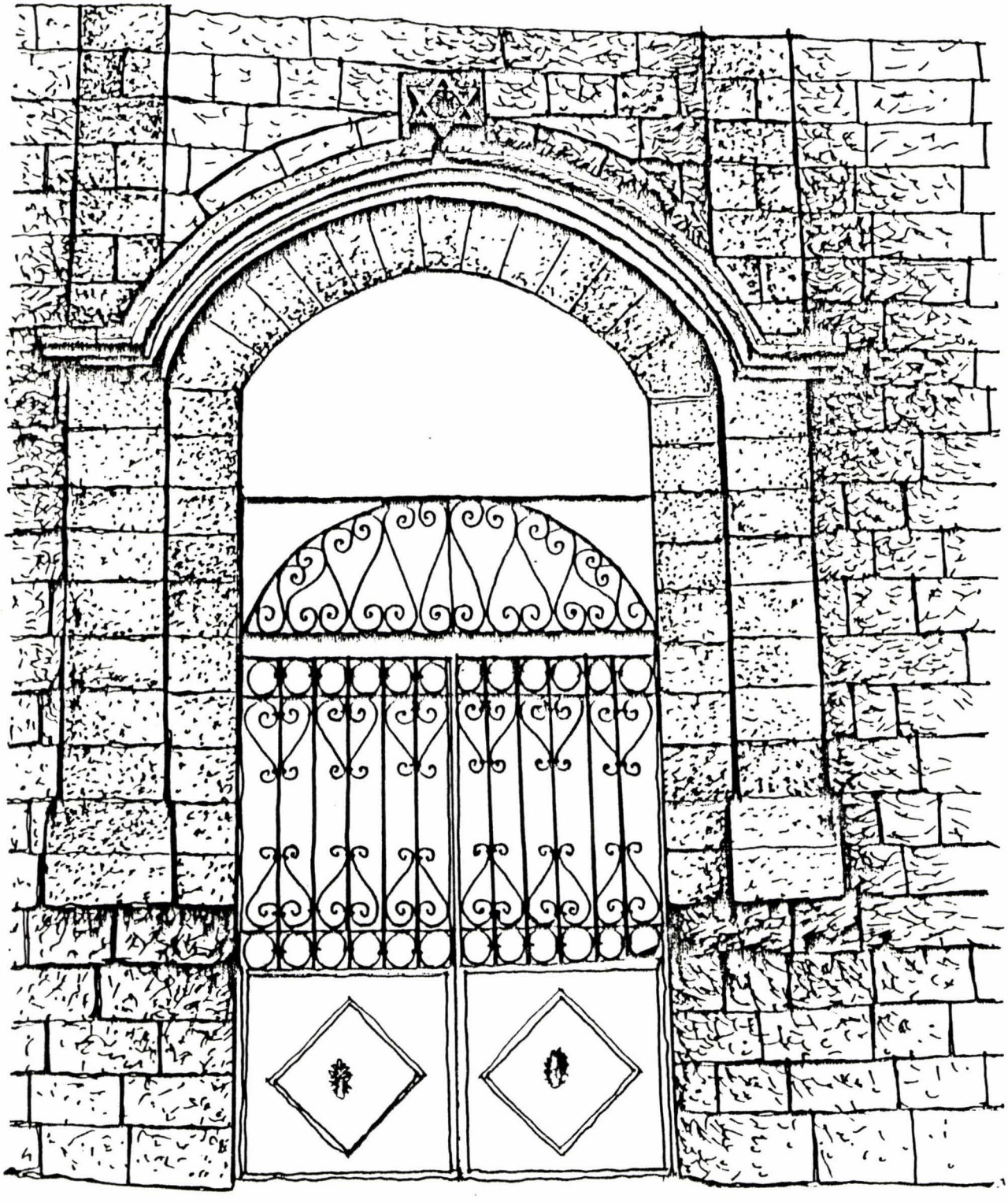
ובחזרה לירושלים.

היתה גם רפואה מונעת. מחלת המלריה היתה בראש מצעד המחלות ותבעה קורבנות רבים. המלחמה האין סופית ביתושים, כמו בזבובים שזיהמו כל מאכל, היתה מתמדת. עם בוא החורף, הקר והגשום, הוקל מטרד זה בחלקו הגדול. כיום באים לעזרה כל מיני תרסיסים. אז, לא היה לנו כל זאת, והיה צריך לחפש דרכים שונות להתגבר על הנגע. לנו, שתמיד היתה פרה בבית, היה מספיק זבל לגינה. לקחו גללים אלו, הוסיפו להם קש, לשו הכל עם כף סיידים, ועשו מהם משטחים עגולים, דמויי עוגה בינונית. כל זה, עשה חצרן ערבי קטן שהיה בשרותנו. את ה"עוגות" הללו יבשו על סלע מאחורי הבית. כעבור מספר ימים כבר היה בשמוש. שוכני המערות הערביים משתמשים גם כיום, בתוצרת זו לחמם בתיהם בחורף לאפות את הפיתות שלהם על ה"תבון", אותו תנור שטוח שבחצר, עשוי פח, עליו אופים לחם טרי מדי יום. אנו השתמשנו בגללים אלה, להחניק ולהמית את היתושים, על ידי יצירת עשן שהתפזר בחדר, כשכל החלונות והדלתות סגורים. עשו זאת בעיקר עם ערב, בחדרי השינה של הילדים. כל זה נעשה לשעה קלה לקראת השינה. שארית הגחלים הוצאו, כשלא חממו במיוחד, העשן בלבד היה פעיל. הכל נפתח בחזרה ואוויר צח פיזר את שארית העשן וכל זאת מבלי להדליק אור. היה גם חומר מיובא שהגיע לאותה מטרה. קוביות קטנות של כמה סנטימטרים בצורת פירמידה. הדליקו אותן ושמו על שרפרף. לא היתה להבה כל שהיא, רק עשן דק היתמר. הריח היה חריף ואולי גם רעיל. נמנענו מלהשתמש בזאת לעיתים קרובות. רק כשהיה גל גדול לאחר דגירה והחדר נראה כבתוך ערפל מזמזם. הגבילו את הבעירה לזמן קצר ביותר והאוורור הוקדם כדי שיוכלו לישון בלי פחד מהרעלה. לנו היו חלונות מרושתים, אבל מותרות כאלו לא ידעו רבים. גם באשר לאינסטלציה סניטרית, היינו היחידים בכל השכונות מסביב. סבלינו היה בגלל חוסר הנקיון של השכנים. בבתים שם שרר נקיון להפליא. שפכו הכל על פני השטח בחוץ. לא תמיד התחשבו מה יאמרו הבריות. שרות לסילוק הזבל, לא היה בכלל, כל אחד כטוב בעיניו יעשה. היה אמנם, במרחק מה מהשכונה, מקום מיועד לכך, אבל איש לא טרח לעשות זאת. אין זה פלא שהשליטים העיקריים היו היתושים והזבובים ועוד שרצים למיניהם. כשאבא בנה את ביתנו, הוא מצא בקרבת מקום הבניה, מערה או מנהרה תת-קרקעית, הוא ידע לנצל תופעה זו. החדיר צינור לתוכה, לשם זרמו מי השופכין. למזלנו לא ידענו מעולם לאן נעלמים המים לאחר השימוש בהם. הכל הלך לתהום ולא הותיר עקבות כל שהן. היינו יחידים עם "תופעה" בלתי רגילה זאת. אמי מנעה שינה מעצמה לילות רבים. נדדה והסתובבה בין מיטות הילדים, שעה שישנו, ומעל ראשינו הצמידה אל הקיר מנורת נפט דלוקה. תוך שניות ספורות נפלו היתושים במלכודת ונשרפו מחום. המנורה התמלאה ביתושים מתים, אך הקיר נשאר נקי, ללא עקבות דם, אותן נקודות שאיפינו בעיה זאת בכל בית. עם הזבובים היו פטנטים אחרים. היו קונים נייר דביק לפי מטר רץ. הסרט כולו היה עם ריח מיוחד, שהזבובים נמשכו אליו, ונדבקו, במעופם האחרון... היתושים "נהנו" אף הם, לא היתה הפרדת גזעים. הדביקו חלקי סרט בכל מקום גבוה, שלא יפריע להלך בקומה זקופה. בעיקר שמו על מנורת השבת הגדולה שהיתה תלויה ויורדת מהתקרה כך שנשמרה נקיה. החופש הגדול שלהם תם במהרה. הסרט הוחלף מדי פעם, לקבלת פני הבאים אחריהם. אבל היה גם "מכשיר" מיוחד ואורגינלי ביותר, שאינו נמצא כיום. היה זה בקבוק בינוני, בצורת דלעת (לא למאכל) עם צואר קצר ורחב קצת ועם פקק להרקה, על מנת לשפוך משהו פנימה היה צורך להפוך אותו כי היה בלי תחתית. לבקבוק היו שלוש רגלים קטנות, בגובה של סנטימטר אחד, כדי שיוכלו החרקים להשתחל פנימה מלמטה. היתה דופן כלפי פנים, שקיבלה צורה של תעלה עגולה פנימית, פתוחה ונמוכה בגובה של שלשה ארבעה ס"מ. שפכו בו ככוס מים אחת ומהלו מים אלו בכמה כפות יין אדום, כשהצד הפקוק כלפי מטה. לאט, לאט, הפכוהו והחזירו בקבוק זה על רגליו. עתה החלה השמחה. הזבובים נמשכו אף כאן אל ריח היין. נכנסו פנימה לכל מרחב זה, ויותר לא מצאו דרכם החוצה. האם הצליחו גם לטעום ממשקה זה לא ידענו, אבל הם היו שכורים מיד, החזיקו מעמד רגעים ספורים בלבד והחלו לרקד על דפנות הבקבוק מבפנים. אגב, הזכוכית היתה שקופה מאד, כך שהיטבנו לראות כיצד הם נופלים, כשלבם טוב ביין אל תוך הבריכה הקטנה והעגולה.

תחומת סמיכה

לפעמים, עמדנו הילדות, לראות האם אין עריקים היוצאים לחפשי, אבל לא נתקלנו בכך. כלי זה היה תחליף לאגרטל פרחים על השולחן. רק לפני הארוחה מצאו מקום אחר לשימו. השולחן נוגב ונוקה כדי לפרוש עליו מפה לארוחה. משלא נראתה תנועה בפנים, שפכו הכל, החליפו מים חדשים מהולים ביין, והתהליך החל לחזור מחדש. תועלתו היתה רבה מכל דבר אחר. בכל בית היו כמה אגרטלים כאלה, לפי גודל בית המגורים.

כל זאת היה כלול בסדר היום של שמירת הנקיון הבלתי נלאה בכל פינה. עבודה קשה ומתמדת להתגבר על כל זאת והכרחית ביותר לכל בני הבית, כל אחד בתפקידו הוא.

שכונת "בית־יעקב" התברכה בכל המוסדות הבסיסים. שאוכלוסיה זקוקה להם יום יום. היה בית־כנסת גדול ומפואר, לפי המושגים והממדים דאז, אשר נבנה לפני למעלה ממאה שנה על ידי אבי ז'ל. זה היה מרכז דתי ורוחני. זה היה גם מקום לשמחות משפחתיות, שנערכו בין כתליו ובחצר הגדולה שבחזיתו, כמו: חתונות, בר־מצווה וברית מילה. השמחה המרגשת ביותר, שהשאירה עלי את רישומה החזק, היה ליל שמחת תורה –שמחה שמילאה כל לב. שמחה זו מצאה את ביטויה , בשירה האדירה, הרקודים עם ספר התורה, הכיבוד שהוגש ושתיית 'לחיים' לכל באי הבית. הילדים קיבלו עוגיות 'לקח' ועוד ממתקים. אבא שלי טפטף מכוסית הארק שלו כמה טיפות על העוגיות – טעם גן־עדן ממש. איזו אווירה חגיגית אפפה את כולם. בבתים, כמעט ואיש לא חגג. הדירות היו ברובן קטנות והצפיפות בהן מרובה. כך החינוך לבית־הכנסת, שעמד במרכז השכונה. לא תמיד שלחו הזמנות: קול ברמה נשמע – ואנו קטן ועד גדול. גם בבית נמשכה הילולה, אבל רק לבני המשפחה ולידידיה הקרובים ביותר. שם גם קיבלו פשטידת איטריות מתוקה עם צימוקים, שטבלה בים של שמן. כיצד התמוגגו כולם בהנאה! פניהם של הסועדים הבריקו כראי מול קרני השמש.

צמוד לבית־הכנסת היה "חדר" – ללמד תורה לטף. הרי כל יום שני וחמישי נולדו ילדים בבתים. בשעה ארבע אחר הצהריים עזבו הילדים את ספסלי ה"חדר" עם ה"רבי" או "המלמד" שלהם, ופניהם אל בית היולדות ותינוקה – לברכם ב"קריאת־שמע" ובתפילה לשלומם. כך נהגו לחגוג שבוע ימים, עד בוא יום הברית. ובכן, גם אנו הילדות שם. הרי מחלקים סוכריות ולמה ייגרע חלקנו? לא קופחנו.

כדי למנוע "עין הרע", תלו ראשי שום על האפיריון, שסגר על מיטת היולדות (הימל־באט =="מיטת שמים", כפי שזה נקרא), עם וילונות מסביב, עד שנראתה כסוכת שלום. רק להורים היו מיטות כאלו. בין בעלי המלאכה היו קבוצות נגנים וכל קבוצה נגנה בחתונה אחרת. ה"כלי־זמרים", שנים או שלושה במספר, היוו את ה"אורקסטרה". אחד קלרינט, אחד כנור והשלישי בחצוצרה. אפשר להלך ולנגן בו־זמנית. דרכם היתה מביתו של בעל השמחה. הלכו להביא את הכלה ומלוויה, לא ברכב כי אם ברגל, עד חצר בית־הכנסת – ששם נערכה החופה.

וחזרה הביתה – בטרם תכנס שבת המלכה. תמיד נערכו החופות בימי ששי, לפני שקיעת החמה. הנשף, "הנצ'דה" העיקרי, קוים במוצאי שבת. זה היה בבית החתן או הכלה, לפי אפשרויות הדיור. חשקה נפשך לרקוד. הזמן תור ושלם – והנגנים לשרותך. אלה התפרנסו, אולי, בכבוד.

אחת התעשיות , שעבדה במלוא הקיטור, היתה המאפיה. היא עמדה בקצה השכונה, כשחציה מתחת לפני השטח –כאילו החלה האדמה לבלעה. מבחוץ, זה הזכיר , קבר של קדוש מוסלמי– עשויה גג עם כיפה עגולה. בשביל להכנס פנימה, היה צריך לרדת כמה מדרגות, כשבפנים עלטה גמורה. חוץ מדלת הכניסה, היה הכל אטום ללא אור ואיוורור. האופה עמד מול התנור הלוהט, בתוך גומחה עמוקה עוד יותר, כשרק חצי גופו נראה מעל. ברגע הראשון, עם הכניסה למאפיה, לא ראו דבר: קירות ללא כל חלון – כמו במערה שמתרגלים אליה לאט לאט, עם החשיכה. סביב הקירות היו אצטבאות, בכמה גבהים, מקום לכל התבניות עם בצק , עוגיות ולחם. כל בעלת בית , סימנה את ככרות הלחם שלה, לזהותן לאחר האפיה. האופה זכר לרוב, למי מיועד לחם זה או אחר. תבניות העוגיות לא הושארו לבדן. עמדו וחיכו עד להוצאתן מהתנור, שילמו וחזרו הביתה איתן. הערביה הביאה על ראשה, בעיקר את ככרות הלחם, אלו הוכנסו בתבנית עץ גדולה וכבדה, עם מפה מקומחת , שלא ידבק הבצק. שמונה או עשרה ככרות גדולים הועמסו עליהן וכן, גם חלות השבת. המשפחות היו גדולות ברובן. גם פושטי־יד ומחזרים על הפתחים, היו לרוב. כל אחד מהם קיבל פרוסת לחם או יותר , איש איש כאשר ידבנו ליבו (כסף לא נתנו כלל). זו היתה פרנסתם. בקרבת מקום היה השוק. כל אותם עניים, עם שקים מלאים לחם, החליפו פרוסות אלו עם הערביות שמכרו פירות וירקות.

לקחו לעצמם את אשר צרכו והשאר היה לחליפין, או שנמכר בכסף. שני הצדדים באו על סיפוקם. פעם שאלתי ערביה זו, שהובילה את הלחם לתנור – כולה חרושת קמטים ואף שן לא הזדקרה מפיה: "מה גילך? בת כמה את?" ענתה לי: "אולי יגיע עשרים, שלושים עוד מעט". וכשפניתי לערביה שעבדה בנקיון הבית אצלנו, אשה יפה ובריאת בשר, באותה שאלה – היתה תשובתה: "כשהיו הארוסים שלי, היה קיץ וקצרו התבואות בכפר." גם זה ציון תאריך..

הנה אנו בעיצומו של יום ששי. האפיה נגמרה כבר. התנור מוכן לקלוט את סירי החמין, שהחלו להגיע בעשרות מכל הסביבה. סירים אלו נקשרו אל מיכסיהם, כל אחד והסימן שלו, כדי לזהותו למחרת, בשבת בבוקר. בצאת המתפללים מבתי הכנסת לשוב לבתיהם, היה החמין החם על שולחנם, להנאת כל המשפחה. אנו לא נזקקנו, לחוויה ואולי למטרד זה. היו לנו כיריים עשויים חימר, שהוקם בדרך כלל בפינת המיטבח. הבישול נעשה על גחלי פחם. לכבוד שבת העמידו ארגז עשוי ברזל דק ויציב, כעין ארון שנבנה ע"י הנפח והתאימו למשטח הכיריים. בחזית דלת, דרכה הוכנסו הסירים פנימה , להמשך הבישול. כן הוכנסו הרבה בקבוקים עם מים, שרתחו כל השבת. כדי שלא יתפוצצו מרוב חום,

פרנסת בישראל

סגרו אותם עם חתיכות בד, שהיוו כעין פקק רופף ודרכו התנדפו האדים וקטן הלחץ עליהם. בשבת, שתו תה בלי הגבלה, וכן הגישו לאורחים אשר באו לבלות עמנו. גם לשכנות ניתן, כשהיו זקוקות למים חמים. מעל ארגז זה הניחו שמיכה, לשמור על חום עד צאת השבת. זה היה כיסוי אשר נתפר, משאריות בגדים בלויים, שלא היה בהם חפץ יותר, וכך נוצלו עד תום. תפרו משטח אחד, על משנהו עד שהגיעו לעובי הרצוי, או עד שנגמר חומר "הגלם". הכניסו את כל הערימה ועטפוה בציפה כלשהי. בינתיים, נוקה הבית מסמרטוטים... קראו לזה: "צ'ולנט שמאטס" (סמרטוטי החמין). כל זה היה עד מלחמת העולם הראשונה. אז, החל הרעב לתת את אותותיו תוך זמן קצר. לא ניתן היה להביא למאפיה דבר. הכל נלקח וחזרו הביתה בידים ריקות. אבא שלי הרס בחלקו את התנור שחימם החורף את הבית, והתאימו גם לאפיה. לשם גם הוכנסו לכבוד שבת, כל הבישולים – וחסל סדר הכיריים, בעיקר בשבת.

ולהבדיל, "בית המרחץ". נקיון המים, בבית מרחץ זה, היה מפוקפק למדי. אותם מים זרמו בימי גשם מכל הרחובות, עם כל הבוץ שנסחף עמם. אבל להטהר לקראת חג ומועד, כנראה הספיק נקיונם, כשהיו מעופשים, מעדות המזרח, שגרו מסביב, לא הרחק מהשכונה, היו באות הנשים עם הכלות לפני כלולותיהן לטבול במקווה זה. בגיל וברנגה לוותה הכלה בקהל רב, לפעמים גם בליווי נגנים אחדים (רק הגברים ניגנו אז). כל הדרך רקדו ושרו. האשכנזיות עשו זאת בצנעה, לבל יראה ולבל ישמע איש. לא היו מקלחות או חדרי אמבטיות. בכל הבתים סידרו מעין מקלחת מפח צינק, שלא יחליד. זה היה כעין מיחם גדול, שהכיל כשני פחי מים. חיממו כמה קומקומים על גחלי הפחמים ושפכו למתקן זה, אותו תלו על שני ווים חזקים. קראו לזה "חבית יד". למטה היה ברז בטווח היד, לא גדול במיוחד, כדי שהמים יזרמו לאיטם ולא יקלחו וירטיבו מסביב. הניחו על הריצפה גיגית גדולה, ששימשה לכביסה. בתוכה העמידו הדום רגליים לילדים או שרפרף למבוגרים, לשבת עליו. המתקן היה ממוקם במטבח או במחסן קטן, שניתן היה לסגרו מבפנים, בעת רחצה. כולם יצאו נקיים מרחצה זו. בית המרחץ, היה בשכנות אלינו. מעולם לא התרחץ איש מבני המשפחה שם, כי לנו היה חדר אמבטיה, שחומם על ידי פחמים ועצים, עם ארובה שהזדקרה מעל גג הרעפים, וכן ברז שירד מדוד גדול על עלית הגג – אשר חסרונו היה שהיו בו מים קרים בלבד.

לא היו אז תעשיות במובן של היום. כל אחד היה בעל מלאכה זעיר, והמלאכות היו שונות. אף פרנסה לא העשירה את בעליה. חיו בצמצום רב. קשה לקבל מושג, באיזה עוני חי רוב הישוב, שהתפרנס מעבודות כפיים אלו לכלכלת המשפחות ברוכות הילדים.

היתה "תעשית מניפות" – פרנסה אחת מיני רבות. המניפה היתה עשויה מנוצות של זנבות תרנגולים. שום דבר, לא נזרק ולא הלך לאיבוד. לקחו מקל מלבני, להקל את המיסמור עליו – באורך של כארבעים סנטימטר. סביב המקל כופפו וסובבו חוט ברזל דק וגמיש, וחיזקו אותו במסמרים קטנים. הלוך־ושוב, הלוך־ושוב קשרו והאריכו חוטים אלה עד שנוצר כעין משולש או מניפה – כאשר חלק מן המקל נשאר פנוי, לאחוז ולנפנף בו. לאחר מכן השחילו את נוצות התרנגול ברשת הברזל. והנה מניפה יפה, בשלל צבעים, כאשר גחלי הפחם, החלו לדעוך, הפיחו המניפות רוח חיים חדשה בגחלים והלהבה התלקחה שוב.

היו צורפי זהב, עושי תכשיטים ומתקני שעונים. אלה היו בידי האשכנזים, ששכרו יחידי חנות. כל אחד הצטמצם באחת הפינות ועבד במקצועו הוא. עם עלית התימנים, לפני מאה/ושמונים שנה, הביאו אתם את מומחיותם – חוץ מהיותם סופרי סת"ם – גם עבודת "הפילגרין", תכשיטי כסף יפהיפיים. באותם זמנים פתח בי"ס "בצלאל" את שעריו לקליטת עולים אלה ולפיתוח פרנסה זו. גם טווית שטיחים היתה מלאכתם. עבודות אלו לא הספיקו לכלכלת כולם והיה צורך, להטותם למקצועות אחרים, הזרים להם. אבי, שהיה קבלן בניני מוסדות, החל ללמדם את מקצוע הבנאות על כל סוגיו. בעיקר למדו סתתות. הפועלים שעמדו לרשות אבא, החלו לעזור לעולים התימנים, להכשירם במקצוע חדש זה. רוב העבודות הללו היו בידי הערבים, ואבי היה בין הראשונים, להלחם עבור עבודה עברית ככל האפשר – דבר שלא היה קל לממש בזמנים ההם.

מולנו גרה אשה, שמלאכתה היתה סריגת גרביים – גם חדשים וגם תיקונים לרוב. מקצוע זה עבר מדור לדור. בפינת הבית, מול החלון עם מירב האור, עמדה מכונת סריגה. כל אחד הביא אתו את החוטים של הצמר, או כל חוט אחר חזק, שהמכונה לא תקרעם. בעקר שלט הצבע השחור בראש סולם הצבעים. גם חום היה וגרביים לבנות לגברים (בעיקר, ליום כיפור). לא ידענו צבעים אחרים מלבדם. לרוב, נקרעו הגרביים קרוב לכף הרגל. היו פורמים עד שהגיעו לחלק השלם. אז העלתה הסורגת את העינים שבסריגה והחלה במלאכה לכיוון כף הרגל. בהרבה מקרים לא נקרעו הגרביים בגובה שוות. אבל זה לא הפריע לאיש, אם הצבע הקודם דהוי כבר במקצת. לא נורא מוסיפים אליו חוט חדש וממשיכים לסרוג. ההבדל בגוון היה לפעמים די בולט לעין. התיקונים באותן גרביים חזרו כמה וכמה פעמים, כי נקרעו שוב ושוב, ותמיד בכף הרגל – כך שנתהוו חישוקים מחישוקים שונים ולא תמיד באותו הגובה. לפעמים היה נדמה שהרגליים לא עומדות על אותו מפלס. מבחינה אופטית, נראתה כל ילדה העומדת מולי כצולעת. אני נראתי צולעת – כשחברותי הביטו בי.

פרנסה

בתי מלאכה, כמו מתקני נעליים, היו לרוב. התמקמו בפינת רחובות מצטלבים, בין הגדרות, ליד גל אבנים גדול – לפעמים ברוחב של מטר וחצי. הכשירו פינה זו והפכוה לסככה : לקחו כמה קרשים ארוכים במקצת והניחום במאוזן על גדר זו. מלמעלה פרשו שקים, להצל מהשמש היוקדת וקופחת על הראש – והנה בית מלאכה. עם בוא הגשמים והקור, נאלצו למצוא מסתור ולהעתיק את בית המלאכה למסדרון כלשהו, של איזה בית, עם גג לראשם, ולא להחשף לכיפת השמים. עם ערב, לקח כל בעל מלאכה את כליו וחמרי הגלם שברשותו. כל זה נכנס לארגז קטן, עם השרפרף שעליו ישב בשעות עבודתו. הלינו אצל השכן, ללא תשלום.

הערבים, בבואם בבוקר עם מרכולתם, נתנו נעליהם לתיקון ועם גמר יום השוק – יכלו לחזור הביתה עם הנעלים המתוקנות. סנדלרים ברמה גבוה יותר עברו מבית לבית כששק גדול על גבם. אוספים מכולם את הנעליים הטעונות תקון. הביאן לביתו ושם ישב, בפינת הבית, ועבד. כעבור יום יומים, בא והחזיר נעלים יפות ומצוחצחות. אהבנו מאד לנעול אותן, עם הרגשה שחדשות הן. הסנדלר זכר ממי לקח כל נעל וידע להחזירן לבעליהן. בשבת נבלעה כל התעשיה הזאת בפינת החדר או במחסן. כמובן שהיו גם סנדלריות שעשו נעליים חדשות, לפי הזמנה.

היו "בתי בד" לכבישת זיתים, להפכן לשמן זית טבעי. מלאכה זו היתה בידי הערבים, כי להם היו כרמי הגפן והזית. מהרבה כפרים באו אל בית הבד, לכבוש את הזיתים שלהם, כל אחד לפי תורו– כמו בטחנת הקמח, במאפיות או בכל מקום אחר. פעם ביקרתי בעיר העתיקה בירושלים, עם אבא שלי , והגענו למגרסה אחת כזאת. מה נדהמתי וכאבתי לראות זאת: הכל שרוי באפלה. מהלך לו גמל עם עיניים קשורות, לבל יראה. מסתובב סביב סביב ודורך כל היום על המקום, רתום למכונת הגריסה לסחיטת השמן. לא ביקרתי יותר במקום לראות מחזה זה. הדבר השאיר עלי רושם כבד, שהעיק עלי מאד, למרות שהייתי ילדה קטנה. כה ריחמתי על בעל חיים זה.

גם טחנת קמח פעלה בשכונת "בית ישראל" (כיום, הישנה). קנו אצל האיכרים חיטה, שעורה או כל תבואה אחרת. הביאו זאת לטחנה וקיבלו קמח לאפיית לחמם, או גריסים למיניהם. כל אחד לפי תורו. אגב, לתפיחת הבצק ללחם, היו משאירים חתיכת בצק מאותה עיסה, כשלוש מאות גרם, לפי הצורך. העיסה הוכנסה לכלי חימר לכמה ימים, ועד הלישה הבאה נשמרה במקום קריר יותר. קראו לזה : "בצק־חמוץ". אבל אם בעוגיות חשקה נפשך – זה כבר דבר אחר. היו משפחות שמכרו "שמרים" בצורת נוזלים – זו היתה פרנסתם. אנו , הילדות, הלכנו לשכונה קרובה, לקנות שמרים אלה, בעקר לפנות ערב, עם כד ומכסה, שלא ישפך לנו. לא פעם נאלצנו לחזור ולמלא את החסר, כי חלק נשפך, או ששתו חלק מן השמרים בדרך הביתה. זה הספיק לאפית עוגיות לכל השבוע – למשפחה ולאורחיה, שתמיד מלאו הבית. בשביל אמא היה זה עוד לילה ללא שינה. לבל יעלה הבצק על גדותיו, השכימה קום עם שחר, להביאן למאפיה במהירות האפשרית, כשכל בני הבית עודם ישנים.

כשיש צרבת , או חמיצות יתר ממאכל כלשהו, אין טוב מלכתוש לאבקה פחם־עץ, מאותם פחמי בישול. כפית אבקה שחורה עם כוס מים, והכל בא על מקומו בשלום. כל מי שסבל, הכין זאת לעצמו. באם בישלו דגים, שהיו לעיתים מרים –אין כמו פחם. רוחצים כמה פחמים קטנים, שמים אותם בתבשיל, ותוך כדי בישול הם סופגים את כל המרירות. הוציאו את הפחם הישן והחליפוהו בחדש, עד ששפר טעם הדגים, ללא עקבות המרירות. דבר לא השחיר.

לא תמיד, נגמרה ברית־המילה ללא תקלות. לעיתים דימם התינוק. כדי למנוע איבוד דם, פזרו על מקום הפצע, אבקה צהובה־כתומה, או מרחו משחה.. בדרך מירושלים למוצא, לאורך מדרונות ההרים, שהכביש חוצה אותם בדרך לשפלה, רואים גם היום, אותם סלעים והחימר שבהם, בצבעים אלה. אנשים, שזאת היתה מלאכתם, היו עוצרים בדרך ואוספים חתיכות מהסלעים ומהחימר הזה. כתשו אותם לדק , והנה תרופה בדוקה. לפעמים ערבבו את האבקה במים והפכוה למשחה. קראו לזה: "לולקה־ליים", ולא אדע מה מקור השם. זה עבר מיד ליד, לכל יולדת שנזקקה לתרופה. שלא נדע מצרות... היתה גם תעשית שמיכות ומזרונים, מצמר גפן לבן ונקי. זה היה מצרך מבוקש ביותר. בעלי מקצוע מיוחדים, עברו והכריזו על קיומם בכל שכונה. כל עקרת בית, שצרכה עוד מזרון, או שמיכה לילד הנוסף, קבעה עם בעל המקצוע כמה אמות בד וצמר גפן עליה להכין מראש. נקבע גם יום העבודה. ביום העבודה, הביא אתו את כל בית החרושת על כתפו. מקל ארוך מיוחד במינו, קשור לחוט או לחבל דק, חזק במיוחד שאפשר יהיה לחבוט בו. וכן מערוך, גם הוא יחודי, שביחד נראו כחץ וקשת. המערוך חבט בחוט ופורר את הפקעות והגבישים הדביקים, שהפכו להר גבוה, דק וקליל. בעל המקצוע מדד, הכין ותפר בעצמו במכונת התפירה. הציפית התמלאה על ידי העוסק במלאכה. ישר ותפר הכל תוך כמה שעות היה מזרון עשוי להפליא, טוב ויפה, כמו השמיכות שעברו גם הן תחת ידו. על מנת להקל על מלאכתו, פינו עבורו שטח בחצר הבית, שם עשה הכל.

מקצוע הפחחות, היה רב גווני ורחב היקף, מבחינת הכלים השונים שהיו בשימוש. חומר הגלם העיקרי היה אותו פח הנפט לשעבר, ממנו יצרו דברים. ידי הפחחים היו תמיד מלאות עבודה ופרנסתם מצויה. רבים עסקו במלאכה זו. היו הזמנות רבות וכן מכרו מן המוכן – אפשר היה לקנות כל דבר. היו צפחות למים, עם שתי ידיות, דבר המקובל גם היום בבתים רבים בירושלים המקפידים לרחוץ

ידים לפני ברכת "המוציא לחם מן הארץ" ולהבדיל אחרי "אשר יצר". צפחות אלו לא הוכנסו לתוך זירי המים, ששימשו לשתיה ולבישול. לזירים אלה השתמשו בצפחת עם ידית אחת. בבית הורי היתה צפחת זו מנחושת. כן יצרו כדים בגדלים שונים ורבים. הם שמשו למכירת חלב. בעלי הרפתות, הביאו על גב חמורם כדי חלב, שזה עתה חלבו מהפרות. הכדים היו עם מכסה רחב, ששימש גם למדידת החלב. בכל מכסה כזה נכנס ליטר חלב, מסומן בכעין חישוקים של אוקיה או שתיים, עד ארבע אוקיות (בערך ליטר אחד). המכסה היה עם טבעת לאחוז בה, וכדי לשלוף המכסה מן הכד הגדול. קיבולם של כדים אלה היה של ליטרים רבים. המוכרים עברו משכונה לשכונה, עם חלב טרי. היו גם קומקומים שונים, דליים לשאיבת מים מהבורות, חנוכיות, תבניות אפיה ועוד כלים רבים אחרים. ואם חשקה נפשך לקצת חלב עיזים – הרי בית החרושת בא אל סף ביתך, כולו ברשותך: כל עדר העיזים בשכונה, על עשרות ראשיהן. עם בוקר באו. לרוב היו אלו ערביות, בלווית ילדיהן ששמרו על העיזים לבל יתפזרו, כאשר הפעמונים שלצוורם מעירים את בני השכונה. קנו חלב זה לחביצת חמאה ולעשיית גבינה בטעם המיוחד לה. הערביה תפשה את רגלי העז וחלבה אותה. גם אחרות נלוו, עם נאדות עשויות עור עזים, כשהחמאה בפנים מוכנה כבר. קנו ורחצו חמאה זו היטב, במים קרים, עד שלא נראתה כל שערה שחורה, של עז. החמאה היתה טעימה ביותר. מקצוע נוסף, מתקני החרסינה, לחות, ספלי קפה ותה. אם נשבר כלי לשתיים שלוש חתיכות, עוד אפשר היה לתקנם ולאחדם ולא היה צורך להכחידם. שמרו את השברים עד בוא הגואל. הנה לפנינו עוד בית־חרושת. ארגז קטן, וכל כליו עמו. מקדח הנראה כמו כלי נגינה בדואי על מיתר אחד. ישיבה מזרחית על הרצפה, כשהוא נעזר בשתי רגליו באחיזת שבר הכלי העומד לתיקון. קדחו חורים קטנטנים במקביל בשני השברים. חוט נחושת שימש להידוקם. אורכה של כל חתיכה ,היה כשני סנטימטר. הקצוות כופפו והשחלו בחורים וסגרו עליהם עם דבק או גבס. והנה צלחת, או ספל לתפארת.

יש בידי כיום "גלעד" עם אותן צלחות שנשארו אצלי מתריסר צלחות. כולם היו שלמים וסופם ערימת רסיסים. רק אלה השניים, ספל וצלחת, משמשים אותי מעלה מחמישים שנה, כשהמוהיקני האחרון עוד הספיק להרכיבם. אני מוכנה לתתם למוזיאון כלשהו, כי פתחתי פה לשטן ויכולים אף הם להישבר...

בין רחוב יפו ורחוב אגריפס, המקביל, השתרע פעם שדה רחב ידים ללא צמחיה, עד שנחרץ גורלו וקם שוק "מחנה – יהודה". לפני ששים שנה , עמדו כל הפחונים על הכביש ממש. היו אלו חנויות, כביכול, על כל סוגי הפרנסות הכרוכות בהן. חיים קשים בימי הקיץ הלוהטים, בלי כל נוחיות. רק פתח קטן וצר, כעין אשנב למשב רוח תזזית. אבל בחורף הירושלמי, רבים היו הימים, שלא פתחו בכלל.הגשם דלף פנימה ולא החזיקו מעמד בקור העז, כאשר נאלצו לשבת עם דלת פתוחה לקוני ם שיבואו. בשדה גדול ורחב זה, עשו החיילים הטורקים תרגילי סדר, צועדים הלוך ושוב מבלי הרף, ואינם מגיעים לשום מקום. על מסכנים אלו הותכו מכות לאין ספור. איש לא הבין את שפת רעהו, דוברי טורקית ודוברי ערבית מקומית. בין השורות עמד חיל צעיר, ממש ילד. הוא נעל נעלים גדולות ביותר, שלא לפי מידותיו, וקשתה עליו ההליכה בהן. הקצין פנה אליו והעיר לו על עמידה מרושלת. רועד מפחד אדוניו, ענה החייל: "בתוך הנעלים אני עומד בסדר, אדוני המפקד!" – זוטא מאותם ימים...

היתה גם פרנסה לשואבי המים, שהביאו מים מהבור לאותם אנשים שלא יכלו לשרת עצמם וכן לאחרים, שרצו להקל על חייהם במקצת. כל פעם העמיס השואב, שני פחים, בעזרת מקל, על כתפו כשהפחים תלויים על חבל עם ווים.

בדרך כלל היו נגריות שעשו גגות לבנינים ואחרות – יצרו רהיטים (אין מוכן, רק בהזמנה). היתה גם נגרות אמנותית – גילוף בעץ. על כל ארון בגדים ועל מראות גדולות היו כתרים ממעל, עשויים אשכולות ענבים ויונים משתלבות בהם, או בעלי כנף אחרים. זה קישט מאד את הרהיטים הללו, שלרוב עמדו בחדר האורחים. היו מאד ציוריים ומקובלים בבתים.

עם תחילת המהפכה הרוסית בשנת 1917, החלו יהודים רבים להמלט מרדיפות המשטר החדש. בדרך כלל הגיעו לארץ־הב. חלק הסתנן גם אז לארץ, ובעקר באו לירושלים, עיר ציון , משאת נפשם. עניים, רדופים ובחוסר כל הגיעו. נעקרו מבתיהם ומפרנסתם ומשוועים לעזרה. הבאים, נעזרו ע"י תושבי המקום, שנקלטו זה מכבר. הישוב היה קטן ודל, עמוס קשיי יום יום, אבל כל אחד הושיט ידו , כפי יכולתו, לעזרת הזולת. אבות־אבותי, אשר באו ארצה שנים רבות לפני כן, והיו מבוססים זה מכבר, עזרו במידה רבה לחלוצים אלה. בבית הכנסת בשכונה היו גם שני אגפים. הכל בבנין אחד, דמוי האות "חית". בכל אגף, ארבעה חדרים. מצד אחד היה "החדר" וממול "בית העולים", שם שכנו, במחזורים, החלוצים, בימים הראשונים לבואם. כל הבאים שהו כמה זמן עד שהסתדרו בעבודה. מדי פעם התחלפו ואחרים באו במקומם. החלוצים , הביאו עמם , מטען ספורים מזעזעים, את אשר עבר עליהם בעת מנוסתם, על כל הטילטולים שעברו בדרכם הארוכה ויחס השלטונות, חסר הרחמים, אליהם. על גדר חצר בית־הכנסת, ומולם בור המים הארוך, ישבו זה מול זה. כולם האזינו לחלוצים. ספורי קורותיהם פתח לב השומעים והאנשים החלו להביא מביתם בגדים, כלי מיטה וכן מזון. עם כל תבשיל התחלקו עמם. אני לא נענתי לפניות ללכת לישון, כי הפחד מכל הסיפורים הציף אותי ולא

העזתי לשוב הביתה לבדי, פן ירדפו אחרי כל אותם פורעים, שזה עתה שמענו עליהם. הסיפורים לא נגמרו לעולם. הם נמשכו למחרת בלילה, עם בואם של הבאים החדשים.

בין הבאים במאה הקודמת, היה גם יהודי אחד, אותו אזכור עד היום. פיסח היה האיש, עם רגל עץ כמו מקל של מעדר, וחישוק ברזל למטה. הוא הניע רגל זאת בעזרת ידו, שאחזה במקל. קראו לו : "דאר אדסר בעקר" – "האופה מאודסה". שמו היה מר ברמן. כמו כולם, בא בחוסר כל, וללא מקור מחיה. מקצוע האפיה, היה מבוקש מאד בימים ההם. אמנם כל משפחה אפתה לחמה לעצמה וכן עוגיות בתנור של השכונה. אבל מה על אנשים בודדים, שאינם נמצאים במסגרת משפחתית, לא קל היה לאנשים אלו. כל חנות לממכר לחם, או דבר מאפה לא היתה קימת. עם בואו של אופה בעל מקצוע, היתה זו הצלה ממש. אבי שהיה מומחה לבניה, הקים למר ברמן , תנור קטן, התחלתי , והשיג גם חנות שיוכל למכור בה את תוצרתו לכל דורש, לחם וכל השאר, ובכך ירויח למחיתו. הוא גם נתן לו את שק הקמח הראשון. כל זה בהתנדבות ובתרומה. זה התרחש בסביבה שלנו, ב"מחנה יהודה". כמה עסקנים, יושבי "המזרח" בבית הכנסת, החלו להזמין אצל מר ברמן, עוגיות "לקח" לכבוד חג ומועד, עבור כל המתפללים. כולם שיתפו פעולה, בהתנדבות והוסיפו אף מכיסם למחיר העוגיות, גם עבור האחרים, שידם אינה משגת לשלם. לאט לאט, החלו גם בעלות הבית, להזמין דברי מאפה לכבוד שמחות ביתיות. למרות נכותו, הצליח להתגבר על כל המכשולים , כי היה חרוץ מאד ועבד ללא לאות. בניו ובני בניו, הרחיבו, מאוחר יותר, את בית מלאכתו, והם ממשיכים ביצירת ראשונים זו. כך הגיע עד הלום מאפית ברמן, שפשטה זרועות בכל רחבי הארץ.

כשהיתה עוגנת אניה בנמל יפו- מיד היתה פושטת השמועה על כך. עד היום לא אדע כיצד הגיעו חדשות אלו. אך כולם דברו על בוא האניות ואף מספר הבאים על הסיפון: חמישים "בני אדם", ועוד עשרים חלוצים. כך הפרידו בין הבאים. רק מספר הנוסעים בכל אניה השתנה תמיד. שמחנו על כל אחד שניצל והיה ככל אדם אשר בתוכנו – שהשתלבו עם הזמן וחדלו להיות "חלוצים". "בני אדם" אלה החלו אף הם, לעזור לחדשים הבאים אחריהם.

ספר ערבי באחד מרחובות העיר העתיקה. ציור משנת 1880
F. de Saulcy, Jerusalem, 1882.

רעידת האדמה השניה

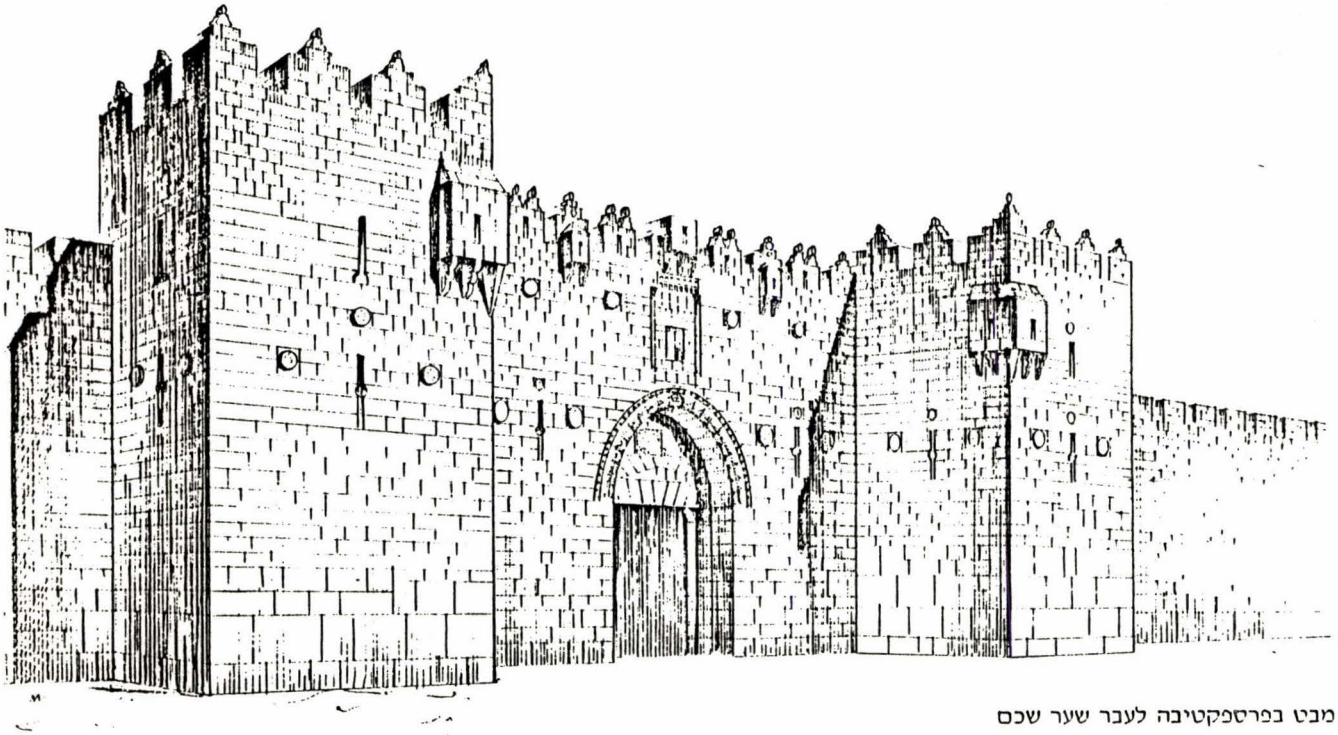
בשלהי קיץ של שנת 1927 שוב רעדה האדמה, הפעם כמה וכמה רעידות. מהם בעוצמה גדולה יותר. היו אלה ימים חמים במיוחד. בשבע רעידות אדמה, מהגדולות יותר הרגשתי גם אני. היה זה יום אביך ביותר. ממש מחנק נורא, ללא אוויר לנשימה. באוויר היה משהו שלא הורגלנו לו, גם בימי החמסינים הרבים שבאזורנו. שכבתי על הריצפה, מול רוח תזזית ורוח ים המנשבת קצת על פני. גרנו בבית הראשון מול חוף הים של תל־אביב. פתאום רעם עמום מתמשך ובוקע, והבית מתחיל לנוע הלוך ושוב. ברגע זה קמתי ומהרתי למדרגות. כדי לרדת במהירות, אבל הדבר לא ניתן. הן נעו בתנועה מוזרה, מעצמן, ללא כל דריכת כף רגל עליהן. הכל נגמר תוך כמה שניות. עם ערב, חזרה עוד רעידת אדמה חזקה, שהורגשה בעקר בירושלים. כך דיווחו לנו. פחד גדול תקף את כולנו. תופעה זו הכניסה בנו אי שקט, מוזר – פחדנו להכנס למקלחת או לשהות בכלל בבית, וכל פתרון אין.

תופעה מענינת אחרת ארעה אז. אני זוכרת שבישובים היהודיים, לא היו פגיעות בנפש. שיחת היום היתה על העיר שכם, "נבלוס" בערבית. התקימה שם חתונה גדולה, של אחת מבנות האנשים הנכבדים והעשירים של המקום. הזמינו לחתונה רבים מהקצונה האנגלית וכן אורחים יהודים, שהיו בקשרים עמם ועם הממשל, בעבודות ציבוריות שעבדו בהן יחדיו. בשעת השמחה, כשהחום גבר ללא נשוא, החליטו האורחים הבריטים והיהודים לצאת לכמה דקות, להנפש ולנשום אוויר יותר צח. לא התזיקו מעמד במחנק ששרר בפנים הבית. וראה זה פלא, באותן שניות ממש קרתה רעידת האדמה, אותה הרגשנו גם אנו בתל־אביב. כל באי הבית נפגעו, נפצעו ונהרגו. הבית התמוטט על החתן והכלה ועל כל המשפחה החוגגת – האורחים ניצלו...

הגיעו שמועות, שגם בכפרים רבים אחרים, היו קורבנות של ערבים. רק עגלון יהודי אחד שאבד את שני סוסיו, שהיו קשורים לעמוד חשמל. החוטים נקרעו והסוסים התחשמלו, כשהחוטים נפלו עליהם. הדבר הוכיח, שהבניה היהודית המודרנית החזיקה מעמד בכל הישובים היהודיים, בו בזמן שבתי הכפריים הערביים, שנבנו ללא תכנון, קרסו תחתם.

מיד גייס מאיר דיזנגוף, ראש עירית תל־אביב, אלפי ככרות לחם ושלחם לישובי הערבים, שנפגעו קשה ברעש האדמה.

כן, היו אלה ימים אחרים.

מבט בפרספקטיבה לעבר שער שכם

מאורעות יפו (36 – 1925)

העולה החדש ג. ג. החל לעבוד בסניף אפ"ק ביפו בשנת 1925. השפה העברית לא היתה שגורה בפיו והיה עליו לסגל לעצמו עברית זו, שאנו שולטים בה כיום, ללא כל עזרה של אולפן לעברית. הסניף היה זקוק לפקידים דוברי שפות שונות. מרכז המסחר היה אז ביפו, בה היה הנמל העיקרי של הארץ, והעולים והתיירים קבלו את שרותם לראשונה בסניף זה, עם התקבל פקיד חדש, היה עליו לעבור מבחן כלשהו. הפעם הכילה הבחינה את השאלה הבאה: איך אומרים "תיבת דואר" בכמה שפות לועזיות? ג. ג. שלף מזכרונו כמה וכמה תשובות. במעמד זה נכח גם מר עוזיאל ז"ל, שרמז בערבית "הדע ביערף" – הוא יודע. ג. רשם על ידו את מלת הקסם, שתורגמה לו לאחר מכן. כך נתקבל לעבודה באפ"ק אז עם משכורת של חמש לירות לחודש... כמובן שקשה היה לו לקיים את עצמו עם מעט מרשרשים אלה. הוא נאלץ להעזר בעבודה חלקית כלשהי. נזדמנה לו עבודה, אצל ידידים, בתעשית חבלים, שהפכה עם השנים, למפעל גדול בארץ. באחד הימים עבר במקום פקיד, בחור מאותו הסניף. לשאלתו "מה עבודה זו לדז" השיב ג. כי אינו מסתדר בשכר שהוא מקבל. למחרת נקרא למנהל – ולכיסו נוספו עוד שתי לירות. כמובן שמצב הרוח עלה במאוד.

כך חלפו כמה שנים. זעזועים בטחוניים פקדו אותנו לעיתים, שהיו מנת חלקנו בימים ההם. לעולם לא אשכח את מאורעות 1929, כשהמון פרוע הסתער, על כל בתי העסק של יהודים ביפו. הכל החל להתמוטט. הסוחרים החלו לסגת לתל־אביב. המסקנה היתה שהגיע הזמן לקום ולבנות מרכז מסחרי ונמל משלנו בתל־אביב – שיוכל לשרת את כל האוכלוסיה. יש לבנותו במהירות האפשרית, לשקם מחדש את בתי העסק שנפגעו ונשדדו. אז החלה תנופה אדירה של בניה ושיקום. אט אט חזרו האנשים אל עצמם והכל התחיל מחדש – לאחר אבדן רכוש רב.

לא עבר זמן רב והערבים ראו מה עוללו לעצמם. אותם חמומי מוח הרגישו על בשרם את תוצאות פשעיהם. פרנסתם נכרתה מפיהם, גם הנמל שהיה שוקק כל הימים –נדם בחלקו הגדול. דבר זה נתן את אותותיו בכל חיי העיר יפו. רבים היו שביקשו להחזיר את היהודים לעיר ולחידוש הקשרים המסחריים – הבטיחו את עזרתם בשמירה על ביטחון היהודים ורכושם. אבל לא היטו אליהם אוזן קשבת. העיר יפו, נשארה בשוממותה – ספוגת מה ילד יום המחרת.

הסניף נשאר על כנו, כי מר ז. ד. לבונטין ז"ל, המנהל הכללי של אפ"ק אז, (היום בל"ל) עמד על דעתו שאין לתת פרס לפורעים ואין לעקור מן המקום בשום אופן ובכך לתת להם להרחיב את גבולם. כך נאלצו הפקידים להמשיך ולנסוע ליפו. מדי יום ביומו, בליווי צבא בריטי או שוטרים, שגם אתם היה הבטחון מפוקפק ורפף למדי. נסעו באוטובוסים מרושתים, נגד זריקת אבנים. נשק חם לא היה אז בשפע, אבל אבנים וסכינים, דיים ליתן רישומם, למריטת עצבים.

זה נמשך עד שנת 1936. אז כבר לא עמד מר לבונטין מנגד. החליט שהמצב בלתי נסבל ואין להפקיר יותר את האנשים ולאלצם לעבוד בתנאים כאלה. ובא היום, אותו אזכור כל חיי. היה זה יום ששי בבוקר, כשהיה קהל רב בסניף. אל הבנק התקרבו עשרות פורעים בקריאות, המוכרות לנו זה מכבר. הם התקדמו לעבר הסניף ורצו לפרוץ פנימה. שומר השער הבין מיד מה עומד להתרחש. הגיף את הדלת בעוד מועד וסגרה על מנעול ובריח. ממש ברגע האחרון הציל את כל באי הבית בשעה גורלית זו. בינתים הופיעו מאות פורעים נוספים, ששפכו את זעמם בתוספת פח בנזין על שער העץ והציתוהו – כנקמה על שלא ניתן להם לפרוץ פנימה ולגרום לחורבן, להרס ולקורבנות, וכמובן לבוז ולשדוד את אשר ניתן... כדי ללבות את השלהבת, הורידו מעל ראשיהם, את התרבושים וזרקום למדורה, בד בבד, החלו ליזות אבנים ופצצות, מתוך החלונות אל החדרים, וגרמו להרס רב. רבים מהפקידים נתקפו בהלם. קמה בהלה וכמה אנשים התעלפו. היו גם כאלה שלקו באלם וכושר הדיבור ניתק מהם לזמן מה. רק בהגיע תגבורת של הצבא הבריטי– התפזר האספסוף. בנס לא היו אבידות בנפש. מיד גויסו, אוטובוסים, עם משמר כבד, להחזיר את כולם לחוג את השבת בחיק המשפחה.

ג. עם עוד כמה חברים, נשארו בסניף ומיהרו להעביר, את כל אשר ניתן –התכולה הנידת, מסמכים וכל יתר הדברים שמשמעות מיוחדת להם, הכל הועבר בשלום. לאחר מכן הלכו למסגריה, שנאותה להציב מיד שער ברזל במקום דלת העץ, שאוכלה כליל בלהבות שהציתו הערבים.

כך נסגר סניף אפ"ק ביפו. נסתימה תקופה קשה ומלאת מכאובים, שהשאירה רישומה, על כולם ועקבותיה נחרטו עמוק־עמוק ולימים רבים. אז כבר היה נמל בתל־אביב ומרכז מסחרי חי ונושם – כיום בלב ליבה של העיר תל־אביב.

שני האחים יעקב

עוד במאה הקודמת, החל הישוב היהודי בעיר העתיקה אשר בירושלים להרחיב גבולות מחוץ לחומותיה, ובנו שכונות חדשות. אחת מהן היתה שכונת בית־ישראל על יד מאה־שערים. כשאר אחיותיה היתה שכונה זו מאוכלסת ביהודים, בעלי מלאכה זעירים חנוונים ועוד, אשר חיו בעוני רב. במשך כל ימות השבוע חסכו מלחמם ואף רעבו, ובלבד שיהיה אוכל לכבוד שבת ויום חג. בעיקר קשה היה המצב בתברואה. ללא בית חולים אשר יאפשר לטפל ביולדות. הכל נולדו בבית. לא פלא, שרבות שילמו בחייהן, כשלא היה כל טיפול רפואי. אף תמותת התינוקות רבתה במאוד. באחת מאותן משפחות בה מדובר, נולד תינוק בריא, כהרגלו של עולם, אך האם לא עמדה בזאת ושילמה בחייה. המשפחה התארגנה והחלה לדאוג לו. אבל לחלב־אם אין תחליף תזונתי אחר. נשים שהיניקו את תינוקיהן, הואילו גם לתת ארוחה ליתום. היו שהניקו בהתנדבות, אבל הרוב עשו זאת בתשלום. ההורים (ז'א הסבים והסבתות) החליטו להשיאו בשנית. להקל על הבן לגדל התינוק למעשים טובים. תעשיית ה"פרו ורבו" המשיכה, כמובן, בפקודת האל. והנה נולדו עוד ועוד ילדים.

עברו כמה שנים והבן הבכור, יעקב שמו, חריג היה משאר הילדים, והיה נטל על כל בני המשפחה. לא הסתגל לאיש, מורד היה, ולשום מסגרת לא נענה, גם חלימודים בחדר לא נראו לו. והנה הוא בן כשתים־עשרה שנה, נפלה החלטה: לשלוח אותו לאנגליה, אל הדודה אחות אימו, שנפטרה זה מכבר הגרה לשם, וזאת כדי לחלץ את האם השניה על כל צאצאיה. בתקווה שישנה ויטיב שם דרכו. כשבגר והגיע לגיל גיוס, הלך כמו רבים אחרים ללגיון זרים של ממשלת בריטניה. היה זה בסוף המאה הקודמת. באנגליה, כמו בעוד ארצות אירופה, החלו לחפש אוצרות טבע ושווקים באפריקה ולהרחיב את השפעת הנצרות. כל זה היה על גב תושבי היבשת השחורים (באותו לגיון זרים, היה גם וינסטון צ'רצ'יל בצעירותו). שכירי החרב הופנו ליבשת זו, ובעיקר לאפריקה הדרומית, שם חיו הבורים. כשגנראל "סמאטס" יליד המקום, עמד בראש המאבק נגד הפולשים. המלחמה היתה עקובה מדם, קורבנות ופצועים רבים נפלו שם. ביניהם הבחור יעקב מירושלים. פצוע קשה היה. שנתיים נאבק על חייו בבית החולים. עם הזמן אבדו עקבותיו ולא נודע דבר ממנו. התקשורת דאז ארכה שבועות וחודשים רבים, כדי לקבל ידיעה על שלומו, ואם בכלל הוא עדיין חי. הספק כרסם בלב האב כל השנים. בשבת אחת, עם צאתו מבית הכנסת, לאחר התפילה, הלכו עוד שני מתפללים ושומע הוא, שנדים לו על האסון שפקד אותו בנפול בנו. משהו קלטו אוזניו, שמע, לא שמע? הפנה ראשו אחורה, להיות בטוח, האם אכן נכונים דבריהם. ולשאלתו מאין יודעים הם, והאם אנשי בשורה היו, לא היתה כל תגובה, שתקו ולא אמרו דבר. הרמז היה ברור, כי בנו יעקב איננו עוד בחיים. עם צאת השבת, התישב ל'שבעה' להתאבל על בנו בכורו. השנים חולפות להן, ובינתים נולד עוד בן במזל טוב. ולזכרו של הבכור, חזר השם יעקב שניתן לתינוק.

יום אחד מתדפקים על דלת הבית, באותה שכונה, בית־ישראל. עומד אדם זר ובלתי מזוהה, האב וכל הצאצאים מסביבו. ההפתעה היתה גדולה וההתרגשות עוד יותר, עומד לפניהם, הבן האובד ששב הביתה לאחר העדרות כה רבה ולאחר תלאות רבות שעברו עליו. כל השכונה חוגגת. אך התעוררה בעיה, שהחלה לרחף באוויר: איך עליו לנהוג, כששני בניו נושאים אותו שם? הרי לא יתכן שני בנים אחים ששמם יעקב!

הדבר הראשון, היה ללכת אל הרב שיפסוק בסוגיה, שלא כל יום מזדמנת. כולם באו לבית הכנסת, המרכז הרוחני הגדול. הרב החליט להוסיף לכל בן שם המסמל את הנס הגדול של רבון העולמים. לבן הבכור ניתן השם אלחנן, האלוהים חנן אותו מסבלו. לבן הזקונים, ניתן השם סעדיה, האל סעד אותו. החגיגה נמשכה והכל בא על מקומו בשלום.

לאחר שנים, הלכו לעולמם שני האחים, הבכור עם בן הזקונים באותה שנה.

